

Εισόδημα & Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών στην Κρήτη Έκθεση Αποτύπωσης Υφιστάμενης Κατάστασης

1ος Ερευνητικός Άξονας

Ομάδα Έργου: Χρίστος Παπαθεοδώρου, Ιωάννης
Ζαϊμάκης, Βλάσης Μισσός, Στέφανος Παπαναστασίου

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Εισόδημα & Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών στην Κρήτη

Έκθεση Αποτύπωσης Υφιστάμενης Κατάστασης

Ηράκλειο, Φεβρουάριος 2021

Χρίστος Παπαθεοδώρου

Επιστημονικός υπεύθυνος του 1ου ερευνητικού άξονα «Εισοδήματα και Συνθήκες Διαβίωσης στην Κρήτη», Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Πάντειου Πανεπιστημίου

Ιωάννης Ζαϊμάκης

Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Βλάσης Μισσός

Ερευνητής ΚΕΠΕ

Στέφανος Παπαναστασίου

Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
UNIVERSITY OF CRETE

Ευρωπαϊκή Κοινωνική Ανάπτυξη
& Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Επενδύσις

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Copyright © ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Περιφέρεια Κρήτης
Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης
Αβέρωφ 1, 71201, Ηράκλειο
Τ: +30 2813 412 442, -443
www.socialobservatory.crete.gov.gr

Σχεδιασμός (design): Dotsoft.

Απαγορεύεται η με οποιοδήποτε τρόπο αναδημοσίευση του κειμένου (όλου ή και μέρος αυτού), χωρίς σχετική παραπομπή & αναφορά της πηγής.

Η παρούσα έρευνα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Έρευνες για την στήριξη της Λειτουργίας του Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Κοινωνικής Ένταξης της Περιφέρειας Κρήτης» με κωδικό Κ.Α. 10751 ΕΛΚΕ Πανεπιστημίου Κρήτης και επιστημονικό υπεύθυνο τον Καθηγητή Γιάννη Ζαϊμάκη, σύμβαση 188862/31-8-2020 μεταξύ της Περιφέρειας Κρήτης και του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας Πανεπιστημίου Κρήτης. Το έργο χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους (Κ.Α. 2019 ΕΠ00210034 της ΣΑΕΠ 0021) στο πλαίσιο του Υποέργου 2 της Πράξης «Στήριξη της Λειτουργίας Περιφερειακού Παρατηρητηρίου Κοινωνικής Ένταξης στην Περιφέρεια Κρήτης» του Ε.Π. «Κρήτη 2014-2020».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
UNIVERSITY OF CRETE

Ενότητα Κοινωνικής Ανάπτυξης
& Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου

περιφερειακό παρατηρητήριο
κοινωνικής ένταξης
περιφέρειας κρήτης

Πίνακας Περιεχομένων

1.	Μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας	2
1.1	Πηγές δεδομένων και συστήματα κοινωνικής προστασίας.....	2
1.2	Δείκτες μέτρησης της ανισότητας	7
1.3	Δείκτες φτώχειας και αποστέρησης	11
1.4	Βασικά αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της περιφέρειας Κρήτης.....	13
1.5	Αγορά εργασίας της περιφέρειας Κρήτης	17
1.6	Παραγωγική διάρθρωση της περιφέρειας Κρήτης	21
2.	Ανισότητα εισοδήματος:Η περιφερειακή διάσταση.....	26
2.1	Κατατάσσοντας την περιφέρεια Κρήτης στο σύνολο των ευρωπαϊκών περιφερειών	27
2.2	Η περιφερειακή ανισότητα στην Ελλάδα.....	28
3.	Κίνδυνος φτώχειας, υλική αποστέρηση και κοινωνικός αποκλεισμός στην Περιφέρεια Κρήτης.....	30
	Βιβλιογραφία	38

1. Μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας

1.1 Πηγές δεδομένων και συστήματα κοινωνικής προστασίας

Η παρούσα έρευνα υιοθετεί και αναπτύσσει μια εξειδικευμένη μεθοδολογική προσέγγιση που στηρίζεται σε αντίστοιχες αναλύσεις που έχουν χρησιμοποιηθεί τα πρόσφατα χρόνια για την αποτύπωση και διερεύνηση των φαινομένων της ανισότητας, της φτώχειας και της αποστέρησης στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, αξιοποιώντας τα διαθέσιμα μακρο- και μικρο-δεδομένα. Τα δεδομένα αυτά συλλέγονται και παρέχονται κυρίως από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) και την Eurostat όπως αυτά των Ερευνών για το Εισόδημα και τις Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), των Οικογενειακών Προϋπολογισμών, της Έρευνα Εργατικού Δυναμικού και του Ευρωπαϊκού Συστήματος Ολοκληρωμένων Στατιστικών Κοινωνικής Προστασίας (ESSPROS). Οι ίδιες βάσεις δεδομένων επιτρέπουν την αντίστοιχη επεξεργασία και συγκριτική ανάλυση σε επίπεδο διοικητικής περιφέρειας, ακολουθώντας ορισμένες απαραίτητες εννοιολογικές και στατιστικές προσαρμογές. Ακολουθώντας, η εν λόγω προσέγγιση είναι δυνατό να προσαρμοστεί καταλλήλως ώστε να αναδείξει τα ζητήματα φτώχειας και εισοδηματικής ανισότητας, καθώς και βαθμού επίδρασης του κράτους πρόνοιας στους κατοίκους των περιφερειών, με ειδική επικέντρωση στην περιφέρεια Κρήτης. Παρ' όλα αυτά, η καταγραφή του ευρύτερου ευρωπαϊκού και εθνικού πλαισίου, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κατανόηση των μεταβολών και στην αποτύπωση της κατάστασης στην οποία βρίσκονται οι περιφέρειες. Κατά συνέπεια, προτού υπεισέλθουμε στην ανάλυση και παρουσίαση των δεδομένων, ορισμένες επισημάνσεις για την κατανόηση των μεγεθών που παρουσιάζονται στην ανάλυση κρίνονται αναγκαίες.

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας έχει καταλυτική επίδραση στην διανομή των πόρων σε κάθε κοινωνία και κατά συνέπεια στην διαμόρφωση της ανισότητας, της φτώχειας και της αποστέρησης. Αυτό δεν αφορά μόνο το ύψος και την διάρθρωση των σχετικών δαπανών και τον τρόπο και τις πηγές χρηματοδότησής του, αλλά και το είδος των παροχών και των αναγκών που καλύπτουν, τον τρόπο κατανομής των παροχών, τα τμήματα του πληθυσμού που απευθύνονται, τα κριτήρια επιλογής των δικαιούχων κλπ. Γενικά, σε κάθε χώρα-μέλος της ΕΕ, οι *δαπάνες κοινωνικής προστασίας* (ΔΚΠ) αφορούν το τμήμα των εξόδων του κρατικού προϋπολογισμού που αφιερώνεται στην καταβολή των διαφόρων κοινωνικών παροχών (σε είδος και χρήμα) και κατανέμονται στις οκτώ βασικές λειτουργίες: ασθένεια,

αναπηρία, γήρας, επιζώντες/χρηρεία, οικογένεια/τέκνα, ανεργία, στέγαση και κοινωνικός αποκλεισμός. Σε αυτές περιλαμβάνονται κοινωνικές μεταβιβάσεις εν γένει όπως, παροχές ασθενείας, υγειονομικής περίθαλψης, στήριξης ατόμων με αναπηρία, συντάξεις γήρατος και χρηρείας, οικογενειακά επιδόματα και επιδόματα τέκνων. Επιπλέον, περιλαμβάνονται και ορισμένα επικουρικά επιδόματα που αποδίδονται ατομικά σε ανέργους, σε νοικοκυριά που αδυνατούν να αποπληρώσουν το ενοίκιο κατοικίας που διαμένουν και σε ομάδες πληθυσμού για την άμβλυση των παραγόντων πρόκλησης φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Η πλέον αξιόπιστη βάση δεδομένων που χρησιμοποιείται για τη μελέτη των διαχρονικών διακυμάνσεων και των συγκρίσεων των δαπανών προστασίας μεταξύ των χωρών της ΕΕ, αναφέρεται ως ESSPROS¹ και αποτελεί ένα κοινό και μεθοδολογικά συνεπές πλαίσιο συλλογής και ταξινόμησης των δαπανών που περιλαμβάνονται στους εθνικούς λογαριασμούς και αφορούν στο κράτος ευημερίας. Η βάση δεδομένων ESSPROS συντονίζεται υπό την εποπτεία της Eurostat, καθώς εφαρμόζεται αυτόνομα από τις εκάστοτε εθνικές στατιστικές αρχές, προσφέροντας δυνατότητες ομοειδούς επεξεργασίας για την άντληση πληροφοριών και τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας του συστήματος.

Η επεξεργασία των δεδομένων της ESSPROS δύναται να εμφανίσει σημαντικές πτυχές και διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφορετικών προτύπων κοινωνικής προστασίας των χωρών-μελών της ΕΕ. Το σχετικό μέγεθος των ΔΚΠ είναι οπωσδήποτε κρίσιμο στοιχείο και αποτέλεσμα διαμόρφωσης των στρατηγικών επιλογών κατά την άσκηση ολοκληρωμένης κοινωνικής πολιτικής. Επιπλέον όμως, η έμφαση πρέπει να δίδεται και στον χαρακτήρα της κατανομής με την οποία ασκείται η επιδοματική πολιτική ή ακόμα και στη συγκυρία κατά την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις στήριξης των διάφορων πληθυσμιακών ομάδων (π.χ. κατανομή και στήριξη του εισοδήματος των περιφερειών, ανάλογα με το είδος των κριτηρίων πολιτικής που ακολουθείται). Σε κάθε περίπτωση, εντός της επικρατούσας βιβλιογραφίας, η συζήτηση αναφορικά με τη φυσιογνωμία των συστημάτων κοινωνικής προστασίας φαίνεται να έχει συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία ενός θεωρητικού πλαισίου συναίνεσης που μας προτρέπει να κατηγοριοποιήσουμε τις διάφορες χώρες-μέλη της ΕΕ μεταξύ τους, διαμορφώνοντας ευρύτερες ομάδες. Μας δίνεται έτσι η δυνατότητα σύγκρισης και αξιολόγησης των διανεμητικών επιδόσεων των συστημάτων κοινωνική προστασίας και των επιδόσεών τους στην αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων όπως της

¹ European System of Integrated Social Protection Statistics.

φτώχειας και της αποστέρησης. Υπό αυτό το πρίσμα, στην παρούσα μελέτη διερευνάται και η επίδραση των καθεστώτων ευημερίας στο εισόδημα των διοικητικών περιφερειών, σκιαγραφώντας το προφίλ φτώχειας και εισοδηματικής ανισότητας των κατοίκων τους, δίνοντας έμφαση στην περίπτωση της περιφέρειας Κρήτης.

Μια εκδοχή της ακολουθούμενης ταξινόμησης των χωρών της ΕΕ βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των συστημάτων ευημερίας τα οποία προάγουν προτείνεται στις προσεγγίσεις των Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου (2004, 2005), οι οποίες αντλούν από το εμβληματικό έργο του Espring-Andersen (1990, 1999) για τη θεωρία των τριών καθεστώτων κοινωνικής προστασίας (σοσιαλδημοκρατικό, συντηρητικό/κορπορατιστικό και φιλελεύθερο). Η συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση εμπλουτίζεται περαιτέρω και από τη συζήτηση που ακολούθησε σε σχέση με το σύστημα κοινωνικής προστασίας των χωρών της Νοτίου-Ευρώπης (βλ. Leibfried, 1992, Ferrera, 1996, Petmesidou, 1996, Ματσαγγάνης, 1999), στο οποίο υπάγεται και η περίπτωση της Ελλάδας. Αντίστοιχη ταξινόμηση και μεθοδολογία έχει χρησιμοποιηθεί και στις αναλύσεις των Παπαθεοδώρου κ.ά. (2008), Παπαθεοδώρου & Δαφέρμος (2010), καθώς και Παπαθεοδώρου & Μισσός (2013). Πολλοί συγγραφείς (Moreno, 2006, Katrougalos & Lazaridis, 2008) είναι κριτικοί απέναντι σε πολλές όψεις ενός αυτοτελούς Νοτιο-Ευρωπαϊκού προτύπου, αλλά παρ' όλα αυτά καταλήγουν να αποδέχονται ορισμένους βασικούς διαχωρισμούς.

Συνοπτικά, δίνοντας έμφαση στις πλέον ουσιώδεις εκφάνσεις και πτυχές των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, η ανάλυση καταλήγει στην παρακάτω τυπολογία:

- *Σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό κράτος.* Στην συγκεκριμένη κατηγορία, η θεσμική λειτουργία του κράτους προσδιορίζεται από τη ρητή δέσμευση για ανάληψη πρωτοβουλιών με στόχο τη διασφάλιση της ευημερίας του πληθυσμού, δηλαδή τη μείωση της ανισότητας και την παροχή διεξόδων διαφυγής από τη φτώχεια. Το σοσιαλδημοκρατικό πρότυπο αναγνωρίζεται για τη γενναιοδωρία και για το στοιχείο της καθολικότητας των κοινωνικών παροχών του. Ειδικότερα, διέπεται από τη λογική ότι λήπτης των παροχών/επιδομάτων είναι το άτομο (και όχι το νοικοκυριό) στη βάση της ισότητας των ευκαιριών μεταξύ των φύλων, διακρίνεται από εξαιρετικά μεγάλη γκάμα υπηρεσιών και το κόστος λειτουργίας χρηματοδοτείται από αντίστοιχα υψηλού επιπέδου φορολογία εισοδήματος. Είθισται να αποκαλείται και «σκανδιναβικό» καθώς το σύστημα προστασίας διαμορφώθηκε σε χώρες όπως η Σουηδία, η Δανία και η

Νορβηγία (Andersen κα, 2007), οι οποίες και συχνά διερευνώνται στη βάση των ιστορικών τους διακυμάνσεων. Επιπλέον, στην ΕΕ, οι Φινλανδία και η Ολλανδία λογίζονται στην αντίστοιχη κατηγορία.

- *Συντηρητικό-κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος.* Πρόκειται για ένα πλαίσιο θεσμικής λειτουργίας στη βάση επαρκώς γενναιόδωρων παροχών, σκοπεύοντας στην κάλυψη, ελαχιστοποίηση ή αποφυγή ενδεχόμενων κινδύνων των δικαιούχων. Η πλήρης πρόσβαση στα επιδόματα προσδιορίζεται κυρίως από τη μακροχρόνια σταθερότητα του εργασιακού βίου και την κοινωνικο-επαγγελματική θέση του ατόμου/λήπτη. Το Συντηρητικό-Κορπορατιστικό πλέγμα προστασίας επιβραβεύει τη συνεπή παραμονή του ατόμου στην απασχόληση ενώ, ο τρόπος σχεδιασμού της απόδοσης των παροχών και των επιδομάτων χαρακτηρίζεται από χαμηλή αναδιανεμητική επίδραση. Η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών αποτελεί κεντρικό πυλώνα της νοοτροπίας του και τα οικογενειακά επιδόματα επικεντρώνονται στην ενθάρρυνση της μητρότητας. Βασική οργανωτική αρχή γύρω από την οποία εξελίσσεται το εν λόγω σύστημα προστασίας είναι αυτή της «επικουρικότητας» (subsidiarity), (MacGregor, 2014). Στον συγκεκριμένο τύπο κοινωνικού κράτους εντάσσονται πολλές χώρες της ΕΕ, με χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους τη Γερμανία και τη Γαλλία. Άλλες χώρες που εντάσσονται σε αυτή την ομάδα είναι το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο και η Αυστρία.
- *Φιλελεύθερο κοινωνικό κράτος.* Η ιδιαιτερότητα των φιλελεύθερων συστημάτων προστασίας έγκειται στην αναγνώριση της αποτελεσματικής λειτουργίας του θεσμού της αγοράς και του κεντρικού της ρόλου που της αποδίδουν ως κύρος διανεμητικός μηχανισμός των πόρων (εν γένει) έτσι ώστε οι παρεμβάσεις του κράτους να περιγράφονται από καταστάσεις κατά τις οποίες η αγοραία διαδικασία να αποτυγχάνει στην κάλυψη αναγκών. Κατά συνέπεια, το κράτος λειτουργεί επικουρικά, με χαμηλό επίπεδο δαπανών στη βάση ελέγχου των πόρων των δικαιούχων, επικεντρώνοντας τις μεταβιβάσεις σε αυτούς που έχουν περισσότερη ανάγκη (Spicker, 2013). Κύρια εκπρόσωπος εφαρμογής του συγκεκριμένου προτύπου είναι η Μεγάλη Βρετανία, κυρίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Στις αναλύσεις που αφορούν το πλαίσιο της ΕΕ, είθισται να συμπεριλαμβάνεται και η Ιρλανδία.
- *Νοτιο-ευρωπαϊκό πρότυπο κοινωνικής προστασίας.* Πρόκειται για μία υπολειμματική κατηγορία η οποία περιλαμβάνει χώρες-μέλη της ΕΕ των οποίων οι θεσμικές λειτουργίες

του κράτους πρόνοιας διακρίνονται από σημαντική καθυστέρηση κατά την ανάπτυξή τους, περιορισμένη πληθυσμιακή κάλυψη δικαιούχων και σημαντικά κενά στην επιδοματική πολιτική που είθισται να αναπληρώνονται από τους δεσμούς και τον ιδιαίτερο – υποβοηθητικό – ρόλο της οικογένειας. Άλλη μία παράμετρος αφορά τον δυσλειτουργικό και δαπανηρό κατακερματισμό των υπηρεσιών του, καθώς και την ανάπτυξη ενός περιβάλλοντος ευδοκίμησης πελατειακών σχέσεων κατά τη διαδικασία έγκρισης και νομής των παροχών προστασίας. Τυπικά, οι χώρες που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία είναι η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα, γεγονός που έχει παρακινήσει ορισμένους ερευνητές να αποδίδουν έναν γεωγραφικό προσδιορισμό ως «Μεσογειακού τύπου κράτος πρόνοιας» (Gal, 2010).

- *Νέα Μέλη της ΕΕ.* Σε αυτή την ομάδα υπάγονται όλα τα νέα μέλη της ΕΕ, προερχόμενα κυρίως από χώρες της κεντρο-ανατολικής Ευρώπης, με εξαίρεση την Μάλτα και την Κύπρο (βλ. Kochenov, 2018). Η συγκεκριμένη ομάδα επιδιώκει να συμπεριλάβει οικονομίες που έχουν διέλθει μιας σημαντική θεσμική μετάβαση του τύπου της κοινωνικής τους οργάνωσης και άρα, η ελλιπής ή ανολοκλήρωτη εξέλιξή τους δημιουργεί αδυναμία εύρεσης χαρακτηριστικών που να προσιδιάζουν με σχετική πληρότητα στις προηγούμενες κατηγορίες. Κατ' επέκταση, πρόκειται για μια ετερόκλητη ομαδοποίηση χωρών, με ασαφή χαρακτήρα καθεστώτος κοινωνικής ευημερίας.

Υπό το πρίσμα της παραπάνω διάκρισης μεταξύ των διαφόρων συστημάτων κοινωνικής ευημερίας, στις ενότητες που ακολουθούν, προβαίνουμε στην εξέταση μιας σειράς από ζητήματα που εκπηγάζουν από τους υποκείμενους λογαριασμούς του κοινωνικού τους προϋπολογισμού εστιάζοντας, όπου αυτό είναι εφικτό, σε επίπεδο περιφερειών. Για τις χώρες-μέλη καθώς και για τις περιφέρειες, το σύνολο των μεταβιβαστικών πληρωμών υποδιαιρείται σε πολλαπλές κατηγορίες ανάλογα με το ρόλο και τη στόχευση της εκάστοτε κοινωνικής πολιτικής που ασκείται. Πέραν αυτών, η ανάλυση των δεδομένων μάς παρέχει τη δυνατότητα προσέγγισης ενός ακόμα διαχωρισμού των κοινωνικών παροχών, μεταξύ εκείνων που λαμβάνονται από τους δικαιούχους σε είδος (in kind) και αυτών που λαμβάνονται σε χρήμα (cash transfers). Αναφορικά με τις τελευταίες, ο τρόπος επεξεργασίας και μελέτης προτρέπει την περαιτέρω αξιοποίηση των πληροφοριών που μπορούμε να

αντλήσουμε από την ανάλυση των βάσεων δεδομένων, ομαδοποιώντας μεταξύ *συντάξεων* και *λοιπών χρηματικών κοινωνικών μεταβιβάσεων*.²

Οι συντάξεις (κύριες και επικουρικές) αφορούν σε χρηματικές παροχές που δίδονται λόγω γήρατος, χηρείας και αναπηρίας ενώ ως «λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις» αναφέρονται κυρίως στα επιδόματα όπως, το οικογενειακό, το στεγαστικό, της ανεργίας και της αναπηρίας. Με αυτό τον τρόπο, παρέχεται η δυνατότητα εξέτασης των επιδράσεων όχι μόνο των συνολικών, αλλά και των επί μέρους κατηγοριών των μεταβιβαστικών πληρωμών στην προσωπική –έναντι της λειτουργικής– διανομή εισοδήματος και κατ' επέκταση, στην φτώχεια και την ανισότητα. Η παραπάνω προσέγγιση εφαρμόζεται σε επίπεδο διοικητικών περιφερειών (regions) ώστε να αναδειχθεί η ιδιαιτερότητα της εισοδηματικής κατάστασης στην Κρήτη και να επισημανθούν οι διαφοροποιήσεις που ανακύπτουν σε σύγκριση με τις υπόλοιπες, όπου αυτό είναι εφικτό.

1.2 Δείκτες μέτρησης της ανισότητας

Η μέτρηση της ανισότητας είθισται να διενεργείται τόσο μέσω υπολογισμού ορισμένων ευρέως διαδεδομένων δεικτών, όσο και διαγραμματικά. Συγκεκριμένα, για τη μέτρηση του επιπέδου ανισότητας αναφερόμαστε στους δείκτες *Gini*, μέσης απόκλισης λογαρίθμων (*L*), *Theil*,³ τετραγώνου συντελεστή μεταβλητότητας (C^2) και *Atkinson*.⁴ Όλοι τους είναι ευρύτατα διαδεδομένοι κι έχουν χρησιμοποιηθεί πολλαπλώς, τόσο σε επιστημονικές εκθέσεις όσο και σε κείμενα που αφορούν στην άσκηση πολιτικής. Ο κύριος λόγος της πλατιάς χρήσης, αναγνώρισης και συμπερίληψής των συγκεκριμένων δεικτών σε εξειδικευμένες αναλύσεις έγκειται στο γεγονός ότι ικανοποιούν τις βασικές ιδιότητες οι οποίες, όπως είναι κοινά αποδεκτό, οφείλουν να έχουν οι δείκτες μέτρησης ανισότητας. Οι ιδιότητες αυτές είναι οι ακόλουθες:⁵

- 1) *Ανωνυμία (anonymity)*: ο δείκτης επηρεάζεται αποκλειστικά και μόνο από την κατανομή (εισοδηματική ή άλλη) κι όχι από το ποια είναι τα άτομα. Η τιμή του δείκτη

² Για τη διερεύνηση της αναδιανεμητικής επίδρασης των κοινωνικών μεταβιβάσεων ακολουθείται η μεθοδολογική προσέγγιση των Παπαθεοδώρου & Πετμεζίδου (2004, 2005).

³ Προς τιμή του Ολλανδού στατιστικολόγου Henri Theil (1924-2000).

⁴ Προς τιμή του Βρετανού οικονομολόγου Tony Atkinson (1944-2017), πρωτοπόρου στην έρευνα της ανισότητας και της φτώχειας στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

⁵ Βλ. Shorrocks (1980), Cowell (1998), Παπαθεοδώρου (2018, 2020)

δεν πρέπει να αλλάζει σε περίπτωση αντιμετάθεσης εισοδημάτων μεταξύ των ατόμων ενός πληθυσμού.

- 2) *Ανεξαρτησία από το μέγεθος του πληθυσμού (population principle)*: ο δείκτης παραμένει αμετάβλητος ανεξάρτητα από το μέγεθος του πληθυσμού που περιγράφεται από μια κατανομή εισοδήματος. Εξαρτάται μόνο από τα μερίδια του πληθυσμού που κατέχουν τα διάφορα επίπεδα εισοδήματος.
- 3) *Ανεξαρτησία από τον μέσο ή την μονάδα μέτρησης*. Η τιμή της ανισότητας δεν πρέπει να επηρεάζεται από την μονάδα μέτρησης του εισοδήματος. Αν δηλαδή πολλαπλασιάσουμε όλα τα εισοδήματα με τον ίδιο αριθμό η τιμή της ανισότητας δεν θα πρέπει να μεταβληθεί.
- 4) *Αρχή των μεταβιβάσεων (principle of transfers)*: Έστω δύο άτομα i και j ανήκουν στην ίδια κατανομή εισοδήματος. Εάν μια μεταβίβαση αξίας $t > 0$ πραγματοποιείται από το ατομικό εισόδημα y_i προς το ατομικό εισόδημα y_j έτσι ώστε να ισχύει ότι $y_i - t > y_j + t$, τότε ο δείκτης πρέπει να μειώνεται – στην ισχυρή (strong) εκδοχή του – ή τουλάχιστον να μην αυξάνεται – κατά τη χαλαρή (weak) εκδοχή του. Η συγκεκριμένη ιδιότητα είναι γνωστή και ως Pigou-Dalton.

Η χρήση εναλλακτικών δεικτών στην ανάλυση κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να αποτυπωθούν και να διερευνηθούν διάφορες πλευρές της εισοδηματικής ανισότητας του πληθυσμού. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι η F αποτελεί μια παρατηρούμενη κατανομή εισοδήματος. Αποκαλείται *ίσα ισοδύναμο* (equal equivalent) εισόδημα $\xi(F)$, το ατομικό επίπεδο εισοδήματος το οποίο, υπό την προϋπόθεση ότι θα διανεμόταν σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, θα ήταν ικανό να προσδώσει το ίδιο επίπεδο ευημερίας με αυτό που αποδίδεται από την παρατηρούμενη κατανομή F . Με άλλα λόγια, θα πρέπει να ισχύει $W(F) = W(\xi(F))$ – όπου W συμβολίζει τη συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας⁶ και $\mu(F)$ το μέσο εισόδημα της κατανομής.

⁶ Κάθε μέτρο ανισότητας προϋποθέτει μία συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας (ΣΚΕ) σύμφωνα με την οποία ιεραρχούνται οι διαφορετικές «καταστάσεις», τύπου $W = \int u(y) dF(y)$, με το u να συμβολίζει τη ωφέλεια που λαμβάνουμε από το εισόδημα y . Επιπλέον, αυτές οι συναρτήσεις, υποθέτουμε ότι περιγράφονται από ορισμένες ιδιότητες, μία εκ των οποίων αφορά την σταθερή ελαστικότητα ή σταθερή σχετική αποστροφή στην ανισότητα των ατομικών συναρτήσεων ευημερίας u ως προς το εισόδημα y_i , – τις οποίες παρουσιάζουμε ως: $u(y_i) = \frac{y_i^{1-\varepsilon}}{1-\varepsilon}$, όπου $\varepsilon \neq 1$ και $u(y) = \ln y$ για $\varepsilon = 1$.

Ξεκινώντας από τους δείκτες *Atkinson*, στην πιο γενική και απλή μορφή τους, μπορούν να οριστούν ως ένας κανονικοποιημένος λόγος του *ίσα ισοδύναμου* ατομικού εισοδήματος προς τον μέσο της παρατηρούμενης κατανομής.

$$Atkinson = 1 - \frac{\xi(F)}{\mu(F)} \quad (3.1).$$

Οι δείκτες *Atkinson* διαφοροποιούνται μεταξύ τους ανάλογα με την τιμή της παραμέτρου ε , η οποία εκλαμβάνεται ως το επίπεδο «αποστροφής στην ανισότητα»⁷ που χαρακτηρίζει την εκάστοτε συνάρτηση ευημερίας. Οι τιμές των δεικτών κυμαίνονται μεταξύ 0 και 1, ακολουθώντας την αύξηση της ανισότητας. Όσο η παράμετρος ε αυξάνεται, περισσότερο βάρος δίδεται στις μεταβιβάσεις που συμβαίνουν στο χαμηλότερο άκρο της κατανομής και λιγότερο σε αντίστοιχες μεταβιβάσεις στο άνω άκρο. Αναφορικά με την ερμηνεία του αποτελέσματος, ο δείκτης μάς πληροφορεί για το ποσοστό του υφιστάμενου συνολικού εισοδήματος με το οποίο θα μπορούσαμε να λάβουμε ένα αντίστοιχο επίπεδο ευημερίας με αυτό που προκύπτει από την ισχύουσα κατανομή.⁸

Επιπρόσθετα, για την εξέταση της συμβολής των διαφορών της ανισότητας που υπολογίζεται μεταξύ των επιμέρους ομάδων του συνολικού πληθυσμού (π.χ. ομαδοποίηση βάσει ηλικιακών κριτηρίων ή κατάστασης απασχόλησης) και εντός αυτών, στη συνολική ανισότητα, γίνεται χρήση των *αθροιστικά διαχωρίσιμων* (additive decomposable) δεικτών *L*, *Theil* και *C²*. Η πρώτη περίπτωση (ανισότητα μεταξύ των ομάδων) αποδίδει το επίπεδο ανισότητας που θα υπολογιζόταν εάν όλα τα εισοδήματα των μελών ταυτίζονταν με τον μέσο όρο που απορρέει από την κάθε ομάδα. Η δεύτερη περίπτωση (ανισότητα εντός των ομάδων) αφορά το επίπεδο ανισότητας που θα προέκυπτε σε περίπτωση που το μέσο εισόδημα όλων των ομάδων ήταν ίσο μεταξύ τους, αλλά τα εισοδήματα των μελών τους διέφεραν.⁹ Οι δείκτες αυτοί ανήκουν στην οικογένεια *γενικευμένης εντροπίας* (*GE*,

⁷ Στην περίπτωση μιας παρατηρούμενης εισοδηματικής κατανομής με n τον αριθμό μελών και με το ατομικό εισόδημα ίσο με y_i και $\bar{y}$ το μέσο εισόδημα, μια γενική μορφή του *Atkinson* μπορεί να είναι η εξής: $Atk(\varepsilon) = 1 - \frac{1}{\bar{y}} \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i^{1-\varepsilon} \right)^{\frac{1}{1-\varepsilon}}$ για $\varepsilon \neq 1$.

⁸ Για παράδειγμα, εάν ο δείκτης υπολογίζεται σε 0,6 αυτό σημαίνει ότι εάν το 40% του υφιστάμενου εισοδήματος κατανεμόταν ίσα μεταξύ των μελών, θα μας απέδιδε το ίδιο επίπεδο ευημερίας με αυτό που αποδίδεται από το 100% της υφιστάμενης κατανομής.

⁹ Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν k ομάδες, έτσι ώστε κάθε μέλος τους είναι μοναδικό και ότι δεν ανήκει παρά μόνο σε μία από αυτές. Έστω επίσης ότι το ποσοστό του πληθυσμού της ομάδας j ορίζεται ως f_j και άρα $\sum_{j=1}^k f_j = 1$. Παράλληλα, έστω ότι $\bar{y}_j$ το μέσο εισόδημα της ομάδας j και g_j το μερίδιο του j στο συνολικό εισόδημα, έτσι ώστε $g_j = f_j \bar{y}_j / \bar{y}$, ώστε $\sum_{j=1}^k f_j \bar{y}_j = \bar{y}$ και $\sum_{j=1}^k g_j = 1$. Για κάποιο μέτρο ανισότητας, έστω ότι το επίπεδο ανισότητας της ομάδας j εκφράζεται ως I_j και του συνολικού πληθυσμού (όλων των μελών, όλων

Generalized Entropy) και θεωρούνται κατάλληλοι για αντίστοιχες αναλύσεις, δηλαδή μπορούν να εκφραστούν έτσι ώστε να καταστεί δυνατός ο υπολογισμός της συνεισφοράς των διαφορών μεταξύ και εντός μη επικαλυπτόμενων ομάδων του πληθυσμού στη συνολική ανισότητα.¹⁰

Η ειδική περίπτωση του μέτρου ανισότητας *Theil* υπολογίζεται από τη διαφορά μεταξύ της μέγιστης δυνατής εντροπίας και αυτής που προκύπτει από την παρατηρούμενη κατανομή. Η εντροπία μιας τυχαίας κατανομής εισοδημάτων, όπου το διάνυσμα $z = (z_1, z_2, \dots, z_n)$ απεικονίζει τα εισοδηματικά μερίδια των ατόμων¹¹ – τα ειδικά βάρη των οποίων είναι ίσα – δίδεται από:

$$H(z) = \sum_{i=1}^n z_i \ln \left(\frac{1}{z_i} \right).$$

Η μέγιστη δυνατή εντροπία ανταποκρίνεται στην κατάσταση απόλυτης ισότητας, όπου τα ειδικά βάρη των ατόμων ισούνται με $z_i = 1/n \forall i$. Σε αυτή την περίπτωση, ισχύει ότι $H(z) = \ln(n)$. Το μέτρο *Theil*, υπολογίζεται από τη διαφορά μεταξύ μέγιστης και παρατηρούμενης εντροπίας και απεικονίζεται ως εξής:

$$Theil = GE(a = 1) = \sum_{i=1}^n z_i \ln(nz_i) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{y_i}{\bar{y}} \ln \left(\frac{y_i}{\bar{y}} \right).$$

Τέλος, ο δείκτης *Gini* χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της ανισότητας όπως αυτή απεικονίζεται από τις καμπύλες *Lorenz*. Ο δείκτης ανταποκρίνεται στην επιφάνεια που σχηματίζεται μεταξύ της καμπύλης και της διαγωνίου και γράφεται ως:

$$G = 1 - 2 \int_0^1 L(F, q) dq$$

Η παραπάνω έκφραση μπορεί επίσης να εκφραστεί και με την μορφή: $G = (2/\bar{y}) \text{cov}(y, F(y))$. Εάν μια κατανομή αποτελείται από n τον αριθμό των παρατηρήσεων,

των ομάδων) I_T . Για την οικογένεια των δεικτών γενικευμένης εντροπίας I_θ το αποτέλεσμα της συνολικής ανισότητας μπορεί να εκφραστεί με τον εξής τρόπο: Εάν ορίσουμε,

$$I_B = \frac{1}{\theta^2 - \theta} \left[\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{\bar{y}^\theta} - 1 \right] \text{ (μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων)}$$

και

$$I_W = \sum_{j=1}^k w_j I_j, \text{ με } w_j = g_j^\theta f_j^{1-\theta} \text{ (εντός των πληθυσμιακών ομάδων)}$$

τότε, για κάθε μέτρο γενικευμένης εντροπίας ισχύει: $I_T = I_B + I_W$.

¹⁰ βλ. Bourguignon (1979) και Cowell (2000).

¹¹ Δηλαδή, $z_i = y_i / \sum_{i=1}^n y_i$.

το y_i δείχνει το εισόδημα του νοικοκυριού $i \in \{y_1, y_2, \dots, y_n\}$ ενώ ορίζεται $X_i = \frac{i}{n}$ ως το σωρευτικό ποσοστό του πληθυσμού και το $Y_i = \frac{\sum_{j=1}^i y_j}{\sum_{j=1}^n y_j}$ ως το σωρευτικό ποσοστό του εισοδήματος. Έτσι ο δείκτης Gini μπορεί να ξαναγραφεί ως:

$$G = 1 - \sum_{i=0}^{n-1} (X_{i+1} - X_i)(Y_{i+1} + Y_i) = \frac{2 \sum_{j=1}^i y_j}{n \sum_{i=1}^n y_i} - \frac{n+1}{n}.$$

Στην επόμενη υποενότητα γίνεται εκτενής χρήση των δεικτών ανισότητας κατανομής του διαθέσιμου εισοδήματος. Όλα τα αποτελέσματα προκύπτουν από πρωτότυπες επεξεργασίες των βάσεων δεδομένων που περιέχονται στις έρευνες EUSILC.

1.3 Δείκτες φτώχειας και αποστέρησης

Η φτώχεια αποτελεί μια ιδιαίτερη έκφανση της οικονομικής ανισότητας και ένα βασικό εργαλείο στην χάραξη και αξιολόγηση κοινωνικών πολιτικών. Με την έννοια της φτώχειας ουσιαστικά εστιάζουμε στο πλέον ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού που διαθέτουν τους χαμηλότερους πόρους. Παρόλο που ως έννοια χρησιμοποιείται συχνά στον δημόσιο διάλογο και στην διαδικασία χάραξης πολιτικής, δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεχτός ορισμός της φτώχειας, ούτε κατά συνέπεια ένα κοινά αποδεκτό μέτρο αποτύπωσής της.¹²

Για τον προσδιορισμό της φτώχειας και μέτρηση του αντίστοιχου κινδύνου, έχει αναπτυχθεί μια πληθώρα ορισμών, μεθόδων και δεικτών που συχνά αντλούν το περιεχόμενό τους από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες. Οι ορισμοί αυτοί συχνά ομαδοποιούνται σε κατηγορίες όπως αντικειμενικοί, υποκειμενικοί, σχετικοί, απόλυτοι κλπ., χωρίς όμως να είναι απόλυτα διακριτά τα όρια μεταξύ αυτών των κατηγοριών. Στις ανεπτυγμένες χώρες χρησιμοποιείται κυρίως η έννοια της σχετικής φτώχειας στην διερεύνηση των αναγκών και των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού. Εστιάζει στην εύρεση του ορίου εκείνου κάτω από το οποίο τα άτομα αδυνατούν να συμμετέχουν στην φυσιολογική ζωή της κοινωνίας στην οποία ζουν. Ένα άτομο θα πρέπει εκτός από την κάλυψη βασικών αναγκών για την υλική του

¹² Παπαθεοδώρου (2018, 2020)

αναπαραγωγή, να έχει πρόσβαση σε υπηρεσίες και την δυνατότητα να συμμετέχει στις κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει. Στην παρούσα ανάλυση υιοθετείται ο δείκτης μέτρησης της φτώχειας που τοποθετεί το όριο φτώχειας στο 60% του διαμέσου ισοδύναμου εισοδήματος της χώρας. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο δείκτη μέτρησης της σχετικής φτώχειας, ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως από την Eurostat στις σχετικές αναλύσεις. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το «ισοδύναμο εισόδημα» είναι το σταθμισμένο εισόδημα με βάση μια κλίμακα ισοδυναμίας που χρησιμοποιούμε στην ανάλυση για να συγκρίνουμε νοικοκυριά με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση. Στην ανάλυση χρησιμοποιείται η τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του OECD (ή κλίμακα της Eurostat) σύμφωνα με τη οποία το πρώτο μέλος του νοικοκυριού σταθμίζεται με 1, κάθε επιπλέον ενήλικας με 0,5 και κάθε παιδί με 0,3. Η υιοθέτηση αυτού του δείκτη φτώχειας δεν έγινε γιατί υπερέχει έναντι των εναλλακτικών δεικτών που έχουν προταθεί στην σχετική βιβλιογραφία. Πρόκειται μάλλον για ένα αυθαίρετο δείκτη χωρίς κάποια ισχυρή θεωρητική τεκμηρίωση. Είναι όμως απλός, ιδιαίτερα λειτουργικός, εύκολα κατανοητός, και για τον υπολογισμό του δεν χρειάζονται ιδιαίτερα πολύπλοκα και άρα υψηλού κόστους δεδομένα. Επιπρόσθετα αυξάνει τη συγκρισιμότητα των εκτιμήσεων με αυτές των επίσημων στατιστικών για την χώρα και την ΕΕ καθώς και με την πλειονότητα των σχετικών μελετών που αφορούν τις χώρες της ΕΕ. Για την ουσιαστικότερη αποτίμηση και συγκριτική αξιολόγηση της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, θα γίνει χρήση δύο επιπρόσθετων δεικτών: του χάσματος (ή βάθους) φτώχειας και του δείκτη φτώχειας με βάση ένα διαχρονικά σταθερό όριο. Το χάσμα φτώχειας υπολογίζεται ως ο λόγος της απόστασης του διάμεσου εισοδήματος των φτωχών από το όριο φτώχειας προς το όριο φτώχειας. Με άλλα λόγια το χάσμα φτώχειας αποτυπώνει το επίπεδο ευημερίας των φτωχών. Ο δείκτης φτώχειας με βάση ένα διαχρονικά σταθερό όριο μας επιτρέπει τις διαχρονικές συγκρίσεις του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού, ιδιαίτερα σε περιόδους όπου παρατηρούνται έντονες μεταβολές στο ύψος του ΑΕΠ και των εισοδημάτων των κατοίκων μιας χώρας ή περιοχής.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι ένα μονοδιάστατο μέτρο φτώχειας που βασίζεται αποκλειστικά στο εισόδημα δεν είναι επαρκές για να αποτυπώσει τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των ατόμων. Πράγματι, μια σειρά από αγαθά (λ.χ. δημόσια αγαθά), αλλά και υπηρεσίες που απολαμβάνει το άτομο και είναι σημαντικά για την ευημερία του, δεν πωλούνται στην αγορά ή έχει πρόσβαση σε αυτά χωρίς να καταβάλει κάποιο αντίτιμο.

Επιπρόσθετα, οι διαφορές στο επίπεδο κοινωνικής προστασίας μεταξύ χωρών έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο επίπεδο ευημερίας των ατόμων, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα μέσω των αγαθών που μπορεί ένα άτομο να αποκτήσει από την αγορά με το διαθέσιμο του εισόδημα. Έτσι, παροχές όπως περίθαλψη ή φροντίδα για παιδιά και ηλικιωμένους βελτιώνουν το επίπεδο διαβίωσης, ενώ παράλληλα αποδεσμεύουν πόρους από το νοικοκυριό, οι οποίοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ικανοποίηση άλλων αναγκών. Στο πλαίσιο αυτό προτάθηκε ως εναλλακτικό μέτρο της φτώχειας ο δείκτης της υλικής αποστέρησης. Πρόκειται για ένα μέτρο αποτύπωσης των συνθηκών διαβίωσης που δεν βασίζεται σε στοιχεία του εισοδήματος, αλλά αποτυπώνει την ικανότητα του νοικοκυριού να καλύψει ορισμένες βασικές ανάγκες (αγαθά και υπηρεσίες) που θεωρούνται κρίσιμες για την ευημερία και το επίπεδο διαβίωσης. Οι ανάγκες αυτές είναι η πληρωμή πάγιων λογαριασμών χωρίς δυσκολία, η δυνατότητα αντιμετώπιση έκτακτων οικονομικών αναγκών, η κατάλληλη διατροφή (γεύμα με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα), η εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης, μια εβδομάδα διακοπές το χρόνο, και πρόσβαση σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά και συγκεκριμένα: τηλέφωνο, πλυντήριο ρούχων, έγχρωμη τηλεόραση και ΙΧ επιβατικό αυτοκίνητο. Ένα άτομο θεωρείται ότι βιώνει αποστέρηση αν ζει σε νοικοκυριό που αδυνατεί να ικανοποιήσει τουλάχιστον 3 από τις παραπάνω 9 βασικές ανάγκες, και ακραία αποστέρηση όταν αδυνατεί ικανοποιήσει τουλάχιστον 4. Τέλος, στο πλαίσιο μιας πολυδιάστατης εκτίμησης της φτώχειας έχει προταθεί ο δείκτης «φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού» που επιχειρεί να συνδυάσει στοιχεία της φτώχειας, της αποστέρησης και του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας. Ένα άτομο θεωρείται ότι βρίσκεται σε φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό όταν ζει σε νοικοκυριό που το διαθέσιμο εισόδημά του είναι κάτω από το όριο φτώχειας ή βιώνει ακραία υλική αποστέρηση, ή χαρακτηρίζεται από χαμηλή ένταση εργασίας (δηλαδή τα μέλη του εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνηθισμένης απασχόλησης).

1.4 Βασικά αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της περιφέρειας Κρήτης

Η γενικότερη μακροοικονομική και αναπτυξιακή φυσιогνωμία ενός οικονομικού χώρου γενικά ή μιας διοικητικής περιφέρειας ειδικότερα, συμβάλλει στην κατανόηση των επιμέρους όψεων της διερεύνησης των επιδράσεων της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στην ευημερία. Κατά μία έννοια, η υφιστάμενη εισοδηματική κατάσταση του

πληθυσμού επηρεάζεται από ένα ευρύ σύνολο παραγόντων οι οποίοι, ακόμα κι εάν δεν αποτελούν το κεντρικό ζήτημα της παρούσας έρευνας, διαδραματίζουν το δικό τους σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση, θεσμική συγκρότηση και εύρυθμη λειτουργία των αναπτυξιακών διεργασιών που συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού. Πιο συγκεκριμένα, για τη μελέτη και την κατά το δυνατόν πληρέστερη αντίληψη των ζητημάτων που εγείρονται κατά τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της εισοδηματικής φτώχειας και ανισότητας των περιφερειών, απαιτείται η ευσύνοπτη καταγραφή ορισμένων καίριων και βασικών δεικτών αναπτυξιακής επίδοσης του παραγωγικού συστήματος στο οποίο αναφερόμαστε και μέσω του οποίου παράγεται και διανέμεται το συνολικό εισόδημα. Ως εκ τούτου, στην παρούσα υποενότητα, παρουσιάζονται μια σειρά από μακροοικονομικούς δείκτες, ικανοί να σκιαγραφήσουν το εισοδηματικό προφίλ της περιφέρειας Κρήτης και οι οποίοι αποδίδουν το πλαίσιο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της οικονομικής της δραστηριότητας.¹³

Πίνακας 1.1: Κατάταξη των περιφερειακών ενοτήτων της περιφέρειας Κρήτης βάσει του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, στο σύνολο των περιφερειακών ενοτήτων που απαρτίζουν την επικράτεια.

	2000	2009	2017
Ηράκλειο	20η	15η	19η
Λασιθι	18η	14η	9η
Ρέθυμνο	7η	22η	18η
Χανιά	16η	11η	13η

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

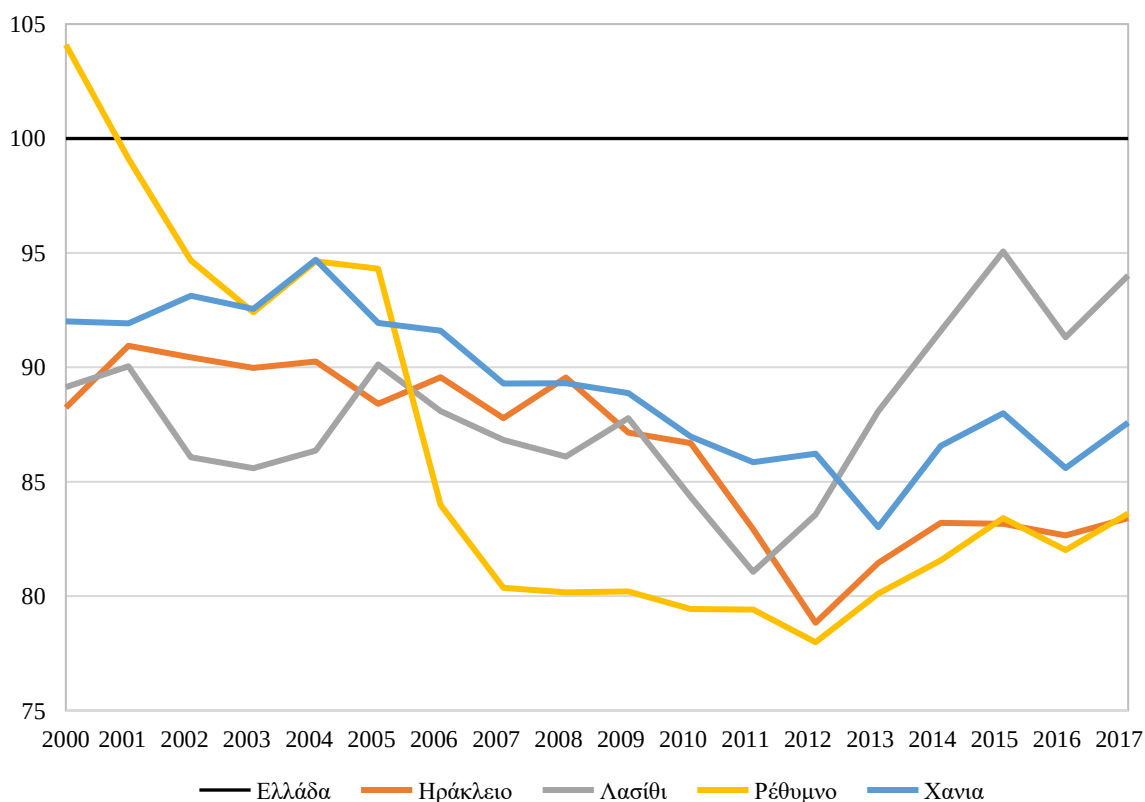
Όπως είναι αναμενόμενο, η αναπτυξιακή και παραγωγική επίδοση της περιφέρειας Κρήτης δεν έχει μείνει ανεπηρέαστη από την ευρύτερη συγκυρία της οικονομικής κρίσης και της παρατεταμένης ύφεσης που έπληξε την Ελλάδα και χώρες της νοτίου Ευρώπης μετά το 2009. Διατηρώντας τον διαχωρισμό του οικονομικού χώρου της ελληνικής επικράτειας στο παλαιό σύστημα των 50 νομαρχιακών αυτοδιοικήσεων¹⁴ και λαμβάνοντας ως βασικό

¹³ Για μια εκτεταμένη παρουσίαση της εν λόγω προσέγγισης βλ. Βαϊτσος και Μισσός (2013).

¹⁴ Το Σχέδιο Καποδίστριας (ν.2593/97) χώριζε αυτοδιοικητικά την επικράτεια σε 13 Περιφέρειες, 50 νομαρχιακές αυτοδιοικήσεις και 910 Δήμους. Με το Πρόγραμμα Καλλικράτης (ν.3852/10) η επικράτεια χωρίστηκε σε 325 πρωτοβάθμιους ΟΤΑ (δημοτικές ενότητες που προέκυψαν από τις συγχωνεύσεις των παλαιότερων δήμων), καταργήθηκε η αυτοδιοικητική βαθμίδα των νομών (πλέον αποκαλούμενες ως περιφερειακές ενότητες) και ως δευτεροβάθμια αυτοδιοικητική βαθμίδα, θεσπίστηκαν οι 13 Περιφέρειες (στα όρια των παλαιότερων). Παράλληλα εισήχθη ο όρος των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων (7 τον αριθμό) ενώ συγχωνεύθηκαν οι παλαιότερες δημοτικές επιχειρήσεις.

μέγεθος σύγκρισης το κατά κεφαλήν εισόδημα σε τρέχουσες τιμές, ο Πίνακας 1.1 απεικονίζει την κατάταξη καθεμιάς εξ αυτών πριν και μετά την κρίση (2009), για την περίοδο 2000-2017. Γενικά, η σχετική θέση της περιφέρειας Κρήτης βάσει του κατά κεφαλήν ΑΕΠ χαρακτηρίζεται από διαχρονική επιδείνωση, αν και η εσωτερική κατανομή μεταξύ των ενοτήτων διαφέρει. Το Ηράκλειο παραμένει σχετικά σταθερό αν και σε αρκετά χαμηλή θέση. Το Λασίθι βελτιώνει τη σχετική του κατάταξη ενώ, το Ρέθυμνο φαίνεται να έχει υποστεί μια ξεκάθαρη υποβάθμιση μεταξύ των ετών 2000-2017. Ειδικότερα, το Ρέθυμνο παρουσιάζει σημαντική υστέρηση ήδη πριν από την περίοδο 2000-2009, δηλαδή πριν από την εμφάνιση της κρίσης. Τέλος, τα Χανιά, διακρίνονται από ήπιες διακυμάνσεις μεταξύ των ετών.

Διάγραμμα 1.1: Σχετική θέση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των περιφερειακών ενοτήτων της Κρήτης, σε σύγκριση με το εθνικό μέσο (=100) 200-2017

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ και επεξεργασία των συγγραφέων

Στο Διάγραμμα 1.1 παρουσιάζεται η σχετική θέση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των περιφερειακών ενοτήτων της Κρήτης συγκρινόμενο με τον αντίστοιχο εθνικό μέσο όρο, ο οποίος έχει αναχθεί στην κλίμακα του 100. Για παράδειγμα, το 2000 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ

του Ρεθύμνου εκτιμάται ότι αντιστοιχούσε στο 104% του εθνικού μέσου όρου, ενώ το Ηράκλειο στο 88%. Εν συνεχεία, στο ίδιο διάγραμμα, παρατηρείται ότι από το 2000 έως και το 2012, οι περιφερειακές ενότητες καταγράφουν μια σχετικά πτωτική και αποκλίνουσα πορεία από τον μέσο όρο της επικράτειας, με το Ηράκλειο να φτάνει στο 79% και το Ρέθυμνο στο 78%. Από την άλλη μεριά, στη διάρκεια της παρατεταμένης ύφεσης της ελληνικής οικονομίας της περιόδου 2009-2016, η σχετική θέση της περιφερειακής ενότητας Λασιθίου εμφανίζει μια σχετική σύγκλιση με τον αντίστοιχο εθνικό μέσο. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι πρώτον, παρά τις όποιες διακυμάνσεις, καθ' όλη την παρουσιαζόμενη περίοδο, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ενοτήτων της Κρήτης τοποθετείται κάτω από το μέσο όρο της χώρας. Δεύτερον, δεδομένης της γενικής πτώσης του εθνικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά 27% στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, τα παρουσιαζόμενα στοιχεία μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι τα βάρη της ύφεσης δεν κατανεμήθηκε ίσα μεταξύ των περιφερειών. Ειδικότερα, η Κρήτη φαίνεται ότι επωμίστηκε σημαντικότερο βάρος από τον μέσο όρο της επικράτειας.

Παράλληλα, ο Πίνακας 1.2 περιλαμβάνει ορισμένα βασικά στοιχεία της δημογραφικής εξέλιξης στην Κρήτη. Από το 1981 έως και το 2019, ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά αφού κυμάνθηκε από 4,7% σε 5,9% του συνόλου του εθνικού. Από αυτή τη σκοπιά, η Κρήτη εκτιμάται ότι συγκρατεί τον πληθυσμό της και πορεύεται αντίθετα από την πτωτική τάση του που καταγράφεται στην επικράτεια. Από την άλλη μεριά, η σημαντική διαχρονική αύξηση ακολουθείται και από την αντιστροφή του λόγου ηλικιακής σύνθεσης του πληθυσμού, με την ομάδα 0-14 ετών να βαίνει μειούμενη και την αντίστοιχη των 65 ετών και άνω να αυξάνεται σημαντικά. Έτσι τα παιδιά ηλικίας 0-14 ετών αντιπροσωπεύουν μόλις 16,2% του συνολικού πληθυσμού της περιφέρειας Κρήτης από 24,24% που ήταν το 1981. Αντιστοίχως την ίδια περίοδο το πληθυσμιακό μερίδιο των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω αυξήθηκε στο 19,41% από 16,95%. Η εν λόγω δημογραφική αντιστροφή καταγράφεται και σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τόσο λόγω της έντονης υπογεννητικότητας όσο και της σταδιακής αύξησης του διαχρονικά προσδόκιμου διαβίωσης του πληθυσμού. Παράλληλα, την περίοδο 2011-2017, στην Ελλάδα καταγράφεται μια κλιμακούμενη αρνητική μεταναστευτική ροή του εγχώριου πληθυσμού (Μισσός, 2020).

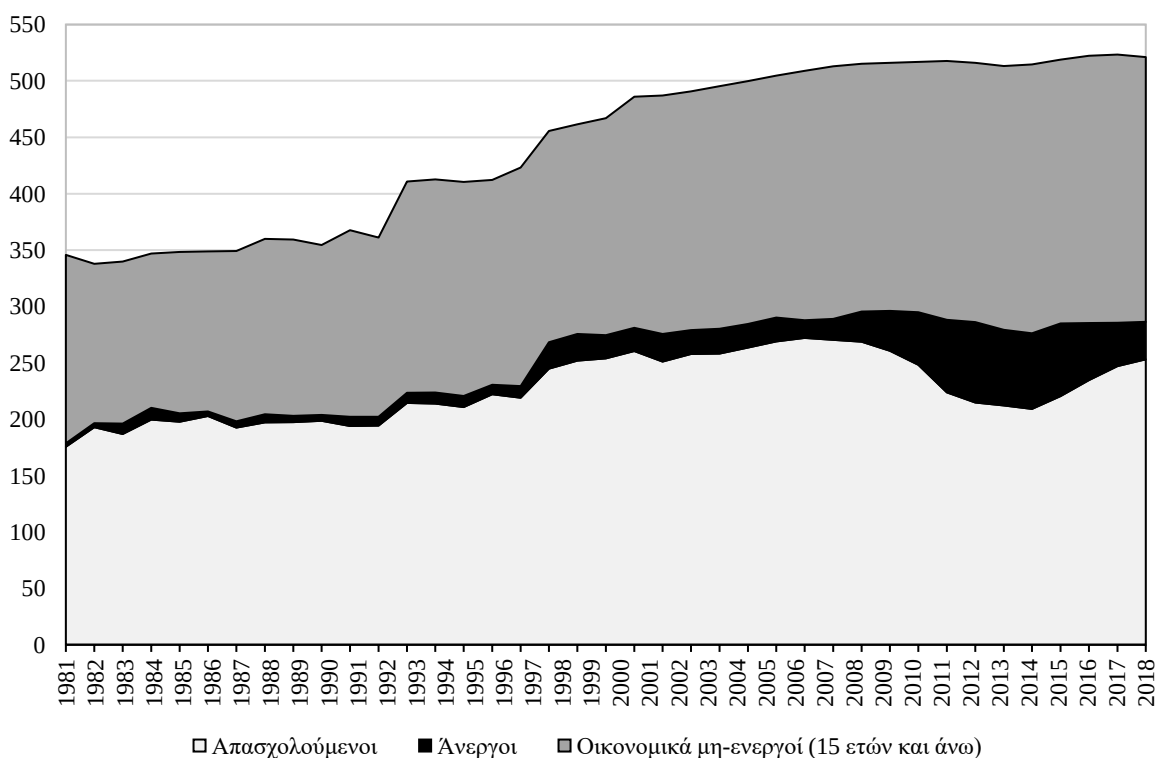
Πίνακας 1.2: Βασικά δημογραφικά μεγέθη περιφέρειας Κρήτης.

	1981	1991	2001	2011	2019
Εκτιμώμενος πληθυσμός περιφέρειας Κρήτης	445.284	450.607	586.924	621.900	621.651
Εκτιμώμενος πληθυσμός Κρήτης ως ποσοστό της επικράτειας	4,7%	4,5%	5,4%	5,7%	5,9%
Πληθυσμός ηλικιακής ομάδας 0-14 ετών	107.957	91.844	101.041	104.950	100.716
Πληθυσμούς 0-14 ετών ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της περιφέρειας Κρήτης	24,24%	20,38%	17,22%	16,88%	16,20%
Πληθυσμός ηλικιακής ομάδας 65 ετών και άνω	75.456	80.427	98.106	109.305	120.676
Πληθυσμούς 65 ετών και άνω ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της περιφέρειας Κρήτης	16,95%	17,85%	16,72%	17,58%	19,41%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

1.5 Αγορά εργασίας της περιφέρειας Κρήτης

Διάγραμμα 1.2: Διαχρονική εξέλιξη του εργατικού δυναμικού (εργαζόμενων και ανέργων) της Κρήτης, σε χιλιάδες άτομα, 1981-2019.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα εργατικού δυναμικού

Η αναδιάταξη των ηλικιακών ομάδων αποτυπώνεται και στο χαρακτήρα του εργατικού δυναμικού της περιφέρειας Κρήτης, με τη διαχρονική εξέλιξη της σύνθεσης μεταξύ απασχολούμενων, ανέργων και των οικονομικά μη-ενεργών. Η τελευταία κατηγορία

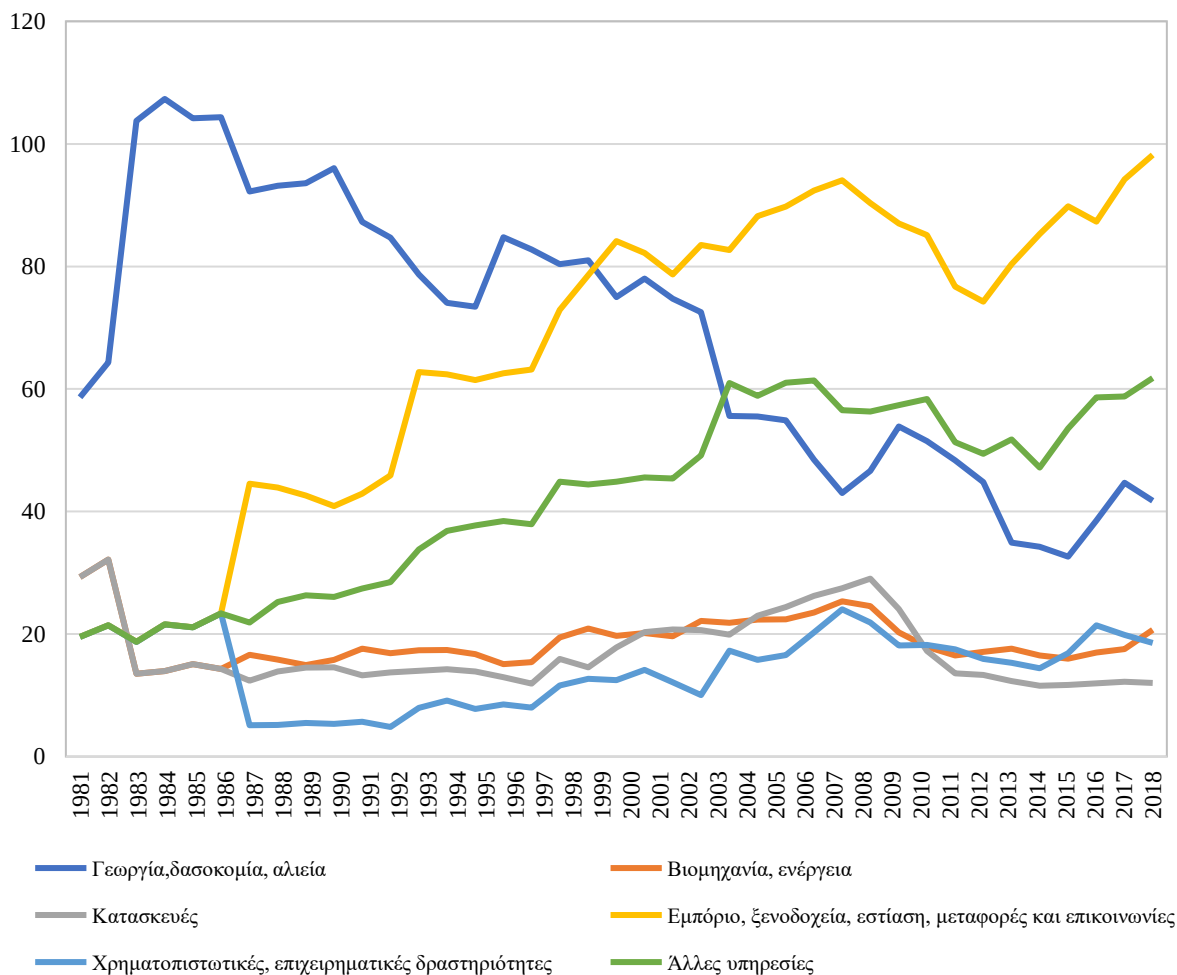
περιλαμβάνει τον πληθυσμό των 15 ετών και άνω, ο οποίος για διάφορους λόγους¹⁵ δηλώνει ότι δεν εργάζεται και παράλληλα δεν επιζητεί εργασία. Όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 1.2, από το 1981 έως και το 2019, η αύξηση του οικονομικά μη-ενεργού πληθυσμού είναι εξαιρετικά σημαντική και οφείλεται κυρίως στην άνοδο του συνταξιοδοτούμενου πληθυσμού οι οποίοι καταλήγουν να αγγίζουν τα 110 χιλιάδες άτομα. Παράλληλα, από το 2009 και ύστερα, στην Κρήτη, παρατηρείται άνοδος του πληθυσμού των ανέργων, η οποία κλιμακώνεται τη διετία 2014-2015 ενώ, το σύνολο των απασχολούμενων διαχωρίζεται από δύο διακριτές περιόδους. Κατά την πρώτη (1981-2009), η απασχόληση βαίνει αυξητικά, ενώ κατά τη δεύτερη (2009-2019), διακυμαίνεται. Πάντως, το 2019, εκτιμάται ότι το σύνολο των απασχολούμενων στην περιφέρεια Κρήτης ήταν περίπου 253 χιλιάδες, δηλαδή κατά περίπου 20 χιλιάδες λιγότεροι από την υψηλότερη τιμή του συνόλου των απασχολούμενων που καταγράφηκε το 2007.

Με δεδομένη την γενική μακροχρόνια πορεία του επιπέδου απασχόλησης, η ιδιαιτερότητα της περιφέρειας Κρήτης αποτυπώνεται στην κατανομή του συνόλου των εργαζομένων στους βασικούς κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Στο Διάγραμμα 1.3 απεικονίζεται η διακύμανση του αριθμού των απασχολούμενων σε χιλιάδες άτομα και οι βασικές τάσεις των αντίστοιχων κλαδικών μεγεθών. Όπως παρατηρείται, στη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών, η παραγωγική βάση της Κρήτης έχει διαφοροποιηθεί αισθητά. Σημαντική μεταβολή έχει συντελεστεί στον κλάδο της Γεωργίας, Δασοκομίας και Αλιείας, όπου το μέγεθος του απασχολούμενου δυναμικού κινήθηκε πτωτικά. Από την άλλη μεριά, ο κλάδος των εμπορικών δραστηριοτήτων ακολούθησε μια ξεκάθαρα ανοδική πορεία, η οποία διακόπηκε μόνο κατά τα πρώτα έτη της κρίσης. Σε αυτό έχει συντελέσει η άνοδος των τουριστικών επαγγελμάτων και δραστηριοτήτων και το 2019, υπολογιζόταν ότι στον εν λόγω κλάδο απασχολούνται περίπου 100 χιλιάδες άτομα. Η αντίστροφη τάση και μεταβολή της σχέσης μεταξύ γεωργίας και τουριστικών επαγγελμάτων αποτυπώνει την ριζική μεταστροφή του παραγωγικού προτύπου στην Κρήτη, το οποίο βεβαίως συναντάται και ευρύτερα στην Ελλάδα. Περαιτέρω, ανοδική καταγράφεται και η πορεία το κλάδου των «Άλλων υπηρεσιών» στον οποίο περιλαμβάνονται οι δραστηριότητες υπηρεσιών του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα, ο οποίος έχει επίσης απορροφήσει σημαντική μερίδα του εργατικού δυναμικού. Βέβαια, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο συγκεκριμένος κλάδος, καταγράφει μια

¹⁵ Οι λόγοι συνήθως αφορούν πληθυσμό που εκπαιδεύεται ή επιμορφώνεται, ασθένεια ή αναπηρία, σύνταξη καθώς και άλλους προσωπικούς λόγους.

μακροχρόνια αυξητική τάση, η οποία επιβραδύνθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της πολυετούς ύφεσης.

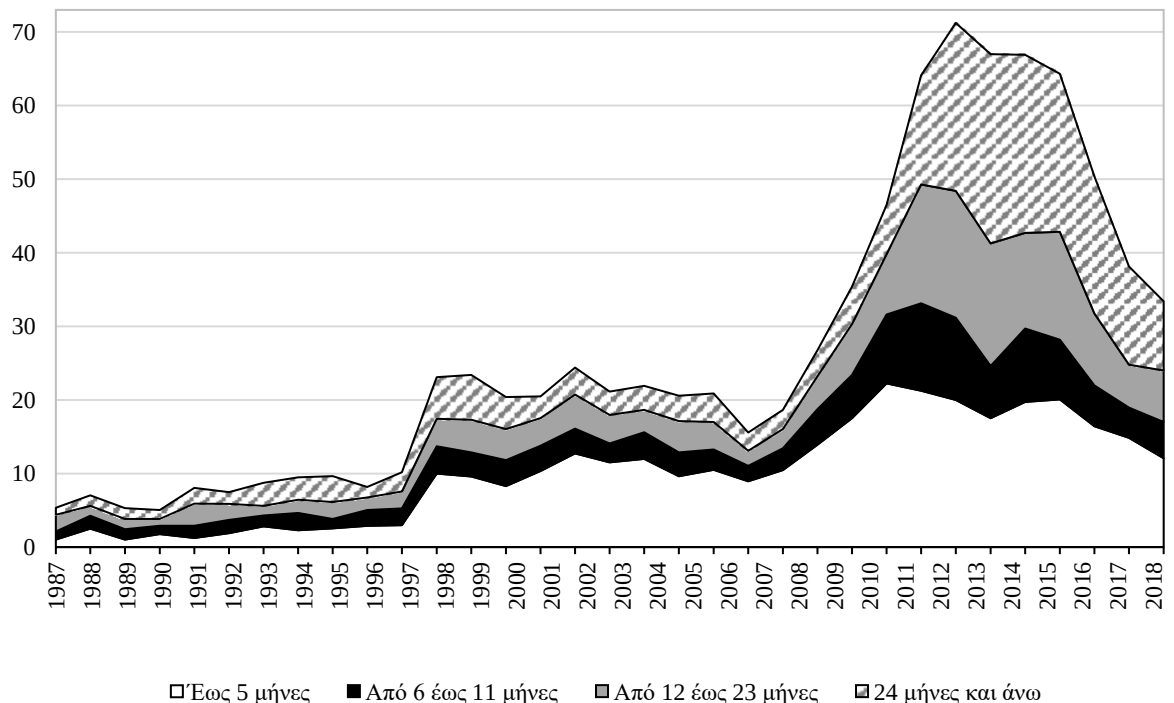
Διάγραμμα 1.3: Απασχόληση κατά κλάδο, χιλιάδες άτομα, Κρήτη, 1981-2019

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επιπλέον, τα στοιχεία που καταγράφονται από τους υπόλοιπους κλάδους χρήζουν ερμηνείας, από την άποψη ότι – παραδοσιακά – το ειδικό τους βάρος στην επίδραση του συνολικού εισοδήματος είναι υψηλό. Για παράδειγμα, οι δραστηριότητες των κατασκευών διέγραφαν μια αυξητική πορεία στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών ενώ, μετά την έλευση της κρίσης υπέστησαν βαθμιαία υποχώρηση. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στον κλάδο των χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών εταιρειών, οι οποίοι αποτελούν ομάδες με υψηλές αποδοχές, έχουν μειωθεί σημαντικά στη διάρκεια της κρίσης. Κάτι τέτοιο, αναμένεται να έχει μια σημαντική επίπτωση στο συνολικό εισόδημα (Μισσός και Λοΐζος, 2020).

Διάγραμμα 1.4: Μακροχρόνια διακύμανση του πληθυσμού των ανέργων βάσει διάρκειας παραμονής τους στην κατάσταση ανεργίας, χιλιάδες άτομα, Κρήτη, 1987-2019

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα εργατικού δυναμικού

Το επίπεδο της ανεργίας αποτελεί αναμφίβολα μία από τις πλέον κρίσιμες παραμέτρους απώλειας εισοδήματος, αν και – όπως θα δούμε στη συνέχεια – τα δεδομένα υπογραμμίζουν ότι τα ζητήματα της φτώχειας και της ανισότητας δεν πρέπει να συνδέονται αποκλειστικά με αυτή. Παρ' όλα αυτά, η ανεργία επιδρά πολυεπίπεδα στην μακροοικονομική επίδοση ενός οικονομικού χώρου και η παρατεταμένη ή εμμένουσα (persistent) ανεργία, λειτουργεί πολλαπλασιαστικά στην απώλεια εισοδήματος και μέσα από τον περιορισμό της κατανάλωσης. Επιπλέον, η οικονομική κρίση του 2009 δημιούργησε ένα εξαιρετικά δυσχαιρές τοπίο εργασιακής ανασφάλειας και υποβάθμισε τα επίπεδα αποδοχών σημαντικού τμήματος του πληθυσμού το οποίο παρέμεινε ενεργό. Στο Διάγραμμα 1.4 αποτυπώνεται η διακύμανση του πληθυσμού των ανέργων στην Κρήτη, από το 1987 έως το 2019, ομαδοποιώντας με βάση τη διάρκεια στην οποία τα καταγεγραμμένα άτομα βρίσκονται σε καθεστώς ανεργίας.

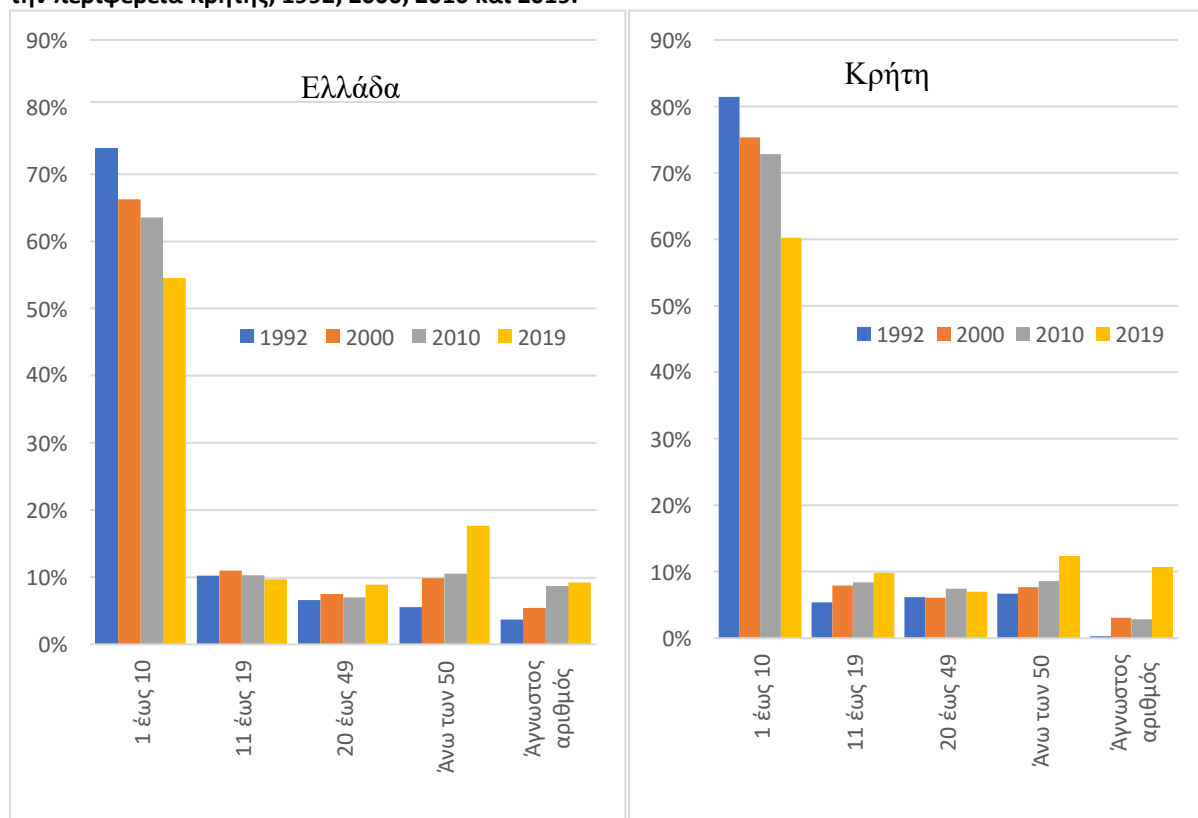
Σύμφωνα με τα δεδομένα της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, η τάση αύξησης του συνολικού πληθυσμού των ανέργων παρατηρείται από το 2007 και ύστερα, και κορυφώθηκε

το 2013 φτάνοντας τα 71 χιλιάδες άτομα. Ενώ καθ' όλη τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του Διαγράμματος 1.4, η πλειοψηφία του πληθυσμού των ανέργων αφορά «νέους» άνεργους, με διάρκεια μικρότερη των 5 μηνών στην παραμονή τους στην ανεργία, κατά την περίοδο της κρίσης η εν λόγω αναλογία αντιστρέφεται πλήρως. Συγκεκριμένα, την περίοδο 2013 έως 2016, το σημαντικότερο ποσοστό του αυξημένου επιπέδου ανεργίας είχε διάρκεια πάνω από 24 μήνες, με άλλα λόγια αποτελούταν από «πολύ μακροχρόνια άνεργους». Κάτι τέτοιο, για την ίδια περίοδο, αποτυπώνεται και σε επίπεδο επικράτειας (Βαϊτσός και Μισσός, 2018) αν και, στην περιφέρεια Κρήτης, η πτωτική πορεία των πολύ μακροχρόνια ανέργων καταγράφηκε αρκετά πιο γρήγορα σε σύγκριση με την αντίστοιχη ταχύτητα μείωσης της ανεργίας σε εθνικό επίπεδο.

1.6 Παραγωγική διάρθρωση της περιφέρειας Κρήτης

Το ύψος του περιφερειακού εισοδήματος και της ανισότητας αποτελεί αντανάκλαση του τρόπου κατανομής της παραγωγικής δραστηριότητας, σε συνάρτηση με το μέγεθος προστιθέμενης αξίας των κλάδων που δραστηριοποιούνται στην τοπική οικονομία. Στο Διάγραμμα 1.5 παρουσιάζεται η ποσοστιαία συμμετοχή των εργαζομένων ανά μέγεθος των επιχειρήσεων, όπως αυτό προσδιορίζεται από τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούνται σε αυτές. Γενικά, οι μακροχρόνιες τάσεις που ισχύουν στην επικράτεια εμφανίζονται αντίστοιχα και στην περιφέρεια Κρήτης. Αναφορικά με το μέγεθος επιχειρήσεων που απασχολούν μεταξύ 1 και 10 εργαζομένων, η τάση στην επικράτεια καταγραφόταν πτωτική από 74% το 1992 σε 54,5% το 2019, ενώ για την Κρήτη από 81,4% σε 60%. Κατόπιν, οι επιχειρήσεις με 10 έως 19 εργαζόμενους αντιπροσωπεύουν διαχρονικά το 10% στην επικράτεια, ενώ στην Κρήτη καταγράφεται μια αυξητική τάση από 5,4% σε 9,8%. Περαιτέρω, για επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων που κυμαίνεται μεταξύ των 20 έως 29 ατόμων, η επικράτεια εμφανίζει μια επίσης ήπια αύξηση (από 6,6% το 1992 σε 8,9% το 2019), η οποία φαίνεται ηπιότερη στην Κρήτη (από 6,2% σε 7%). Τέλος, οι επιχειρήσεις με 50 εργαζόμενους και άνω καταγράφουν σημαντική άνοδο στην επικράτεια, αφού εμφανίζονται αυξημένες από 5,6% το 1992 σε 17,7% το 2019, ενώ στην Κρήτη από 6,7% σε 12,3%.

Διάγραμμα 1.5: Ποσοστιαία κατανομή εργαζομένων βάσει του μεγέθους της επιχείρησης στην Ελλάδα και την περιφέρεια Κρήτης, 1992, 2000, 2010 και 2019.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα εργατικού δυναμικού.

Στο Διάγραμμα 1.6 παρουσιάζεται η σύνθετη εικόνα των μεταβολών του λόγου πραγματικής (αποπληθωρισμένης) ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας προς τον αριθμό των εργαζομένων κατά κλάδο, τόσο για την περιφέρεια Κρήτης όσο και για το σύνολο της χώρας. Ο λόγος αντικατοπτρίζει το περίπλοκο μακροοικονομικό μέγεθος της παραγωγικότητας εργασίας, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων που εκτείνονται από το είδος των παραγωγικών επενδύσεων των επιχειρήσεων, την περιφερειακή οργάνωση, έως και τις δεξιότητες των ίδιων των εργαζομένων. Η αποτύπωση των διακυμάνσεων έχει ως στόχο να εξετάσει τον βαθμό των αποκλίσεων της περιφέρειας Κρήτης από την υπόλοιπη Ελλάδα και όχι να διασυνδέσει την επίδοση της παραγωγικότητας με τις δεξιότητες, γνώσεις και ικανότητες του εργατικού δυναμικού. Άλλωστε, κάτι τέτοιο, όσο κι εάν αποτελεί μία από τις βασικές υποθέσεις της σύγχρονης αναπτυξιακής ρητορικής που προβάλλεται ως ουσιαστική διέξοδος από την οικονομική κρίση, δεν είναι εύκολο να μελετηθεί, ούτε κρίνεται απαραίτητο να εκληφθεί αναντίρρητα ως αληθές.

Ο κλάδος της γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας στην Κρήτη, χαρακτηρίζεται από έντονες διακυμάνσεις σε σύγκριση με την αντίστοιχη πορεία στην επικράτεια. Παρά τις εναλλαγές τις οποίες εμφανίζει, το συγκριτικό του μέγεθος με άλλους κλάδους είναι αρκετά πιο χαμηλό ενώ από το 2015 και ύστερα η τάση του είναι καθοδική. Επιπλέον, στον κλάδο της βιομηχανίας και ενέργειας, η Κρήτη υπολείπεται σημαντικά από τον αντίστοιχο λόγο της επικράτειας. Εδώ, εκτός από τη μεγάλη ενεργειακή βιομηχανία της χώρας στην παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος, στον συγκεκριμένο κλάδο δραστηριοποιούνται ορισμένες παραγωγικές μονάδες υψηλής προστιθέμενης αξίας, το παραγόμενο προϊόν των οποίων αποτελεί σύνθεση εξειδικευμένης εργασίας και κεφαλαιακού εξοπλισμού υψηλής τεχνολογίας. Συνεπώς, το ύψος της προστιθέμενης αξίας είναι πολύ μεγαλύτερο από τον αντίστοιχο κλάδο της αγροτικής παραγωγής.

Από την άλλη μεριά, στον κλάδο των κατασκευών, την περίοδο 2000 έως και 2008, η Κρήτη ακολουθεί στενά τις διακυμάνσεις που πραγματοποιούνται σε εθνικό επίπεδο. Με την έναρξη της κρίσης, ο κλάδος των κατασκευών υπέστη σημαντική συρρίκνωση και η μείωσή του λόγου οφείλεται τόσο στην απώλεια θέσεων εργασίας όσο και στον όγκο των κατασκευαστικών πρωτοβουλιών που αναστάλησαν. Πάντως, η σημαντικότερη πτώση που καταγράφεται την περίοδο 2009-2018, είναι εντονότερη στην Κρήτη απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας.

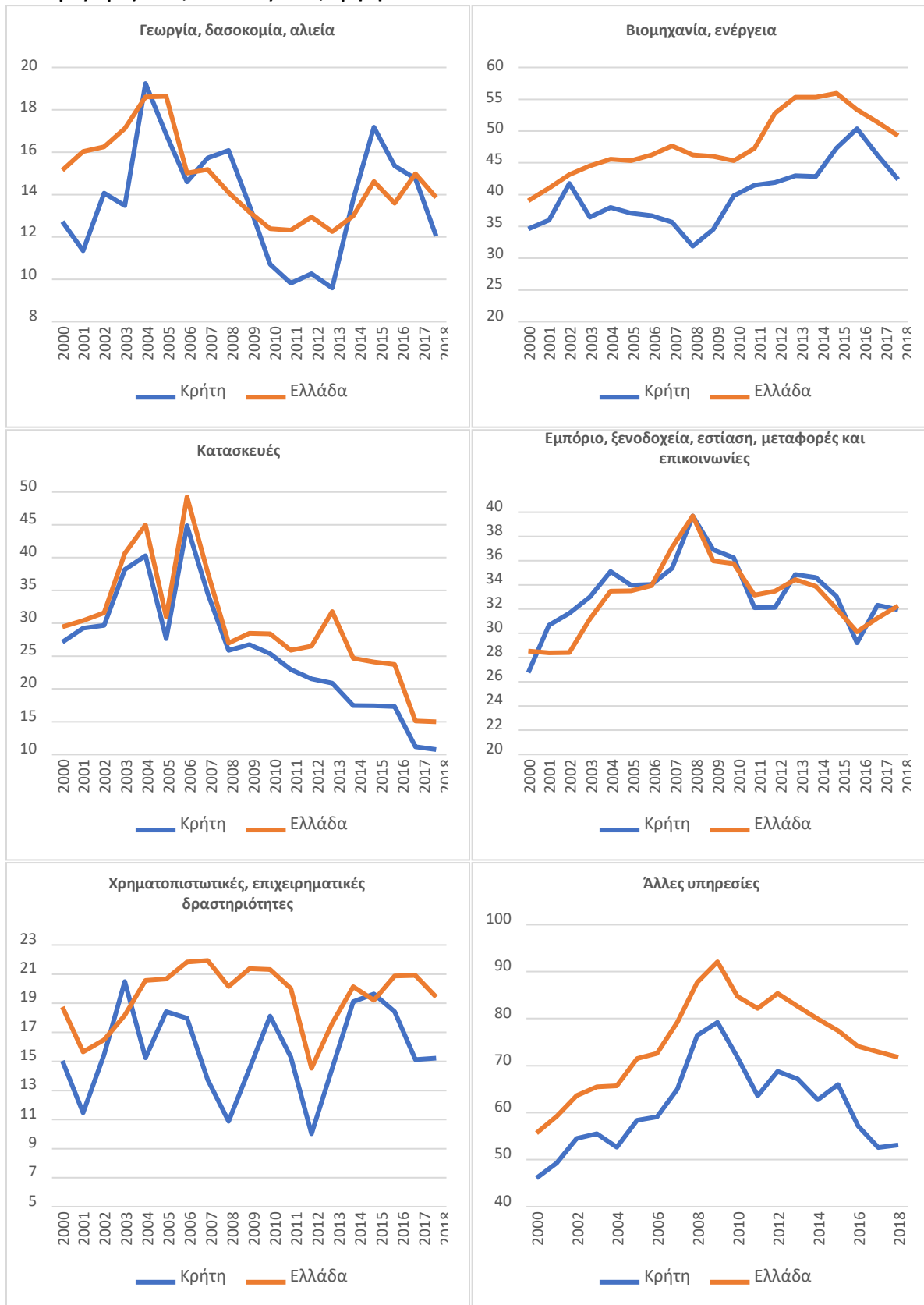
Στον εξαιρετικά ευρύ κλάδο του εμπορίου και του τουρισμού (ξενοδοχεία, εστίαση) η Κρήτη πορεύεται σχεδόν ταυτόσημα με την επικράτεια. Παρότι το αναπτυξιακό πρότυπο στην Ελλάδα κινείται γύρω από την ενεργοποίηση και προώθηση οικονομικών δραστηριοτήτων που άπτονται του τουριστικού τομέα, η πτώση του μετά το 2008 είναι εξαιρετικά σημαντική και επιδεικνύει αδυναμία επαναφοράς στα προ-κρίσης επίπεδα. Η εν λόγω εξέλιξη θα αποτελέσει και ουσιαστικό παράγοντα των επιδόσεων που θα καταγραφούν μετά το 2020, όπου θα φανεί εντονότερα η επίδραση των περιοριστικών μέτρων που ελήφθησαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας του COVID-19.

Επιπλέον, στον χρηματοπιστωτικό τομέα, οι καταγραφόμενες διακυμάνσεις είναι επίσης πυκνές, αν και ο όγκος των δραστηριοτήτων του εν λόγω κλάδου επηρεάζεται από πολλούς εξωγενείς παράγοντες και τη συνολική ζήτηση χορηγήσεων στην οικονομία. Επιπλέον, όπως διαπιστώθηκε και στο Διάγραμμα 1.3, ο συγκεκριμένος χώρος οικονομικής δραστηριότητας έχει μειώσει αισθητά το επίπεδο απασχόλησης, γεγονός που συμβάλλει

ώστε να συγκρατείται ο λόγος ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας προς εργασία. Τέλος, στις υπόλοιπες υπηρεσίες, η Κρήτη υπολείπεται σημαντικά από τον αντίστοιχο μέσο όρο της επικράτειας και η διαφορά εντάθηκε κατά την περίοδο της κρίσης, επισημαίνοντας την άνιση κατανομή των βαρών που επήλθαν από την κάμψη της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας.

Συμπερασματικά, από την εξέταση των προηγούμενων μεγεθών γίνεται αντιληπτό ότι το παραγωγικό σύστημα της Κρήτης έχει διαφοροποιηθεί στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας και έχει στραφεί σε δραστηριότητες χαμηλής προστιθέμενης αξίας του τομέα των υπηρεσιών. Μεταξύ των κλάδων, εκείνοι οι οποίοι προσφέρουν ένα σχετικά υψηλό επίπεδο προστιθέμενης αξίας είναι ο κλάδος της μεταποίησης/βιομηχανίας – αν και περιορισμένος σε έκταση – του τουρισμού και των «άλλων υπηρεσιών». Επιπλέον, η συγκριτική διερεύνηση αποτυπώνει την απόκλιση της περιφέρειας Κρήτης από την υπόλοιπη Ελλάδα, ιδιαίτερα στον τομέα των κατασκευών, της μεταποίησης και των άλλων υπηρεσιών.

Διάγραμμα 1.6: Λόγος ακαθάριστη προστιθέμενης αξίας ανά εργαζόμενο κατά κλάδο, σε χιλιάδες ευρώ, σταθερές τιμές 2020, 2000 έως 2018, Κρήτη και Ελλάδα.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα εργατικού δυναμικού και περιφερειακοί λογαριασμοί

2. Ανισότητα εισοδήματος: Η περιφερειακή διάσταση

Η μελέτη της ανισότητας εισοδήματος αποτελεί ένα σύνθετο πεδίο έρευνας με άμεσες οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Το ζήτημα της μεγαλύτερης συγκέντρωσης πλούτου και εισοδήματος σε ολοένα και μικρότερο τμήμα του πληθυσμού σε διεθνές και τοπικό επίπεδο, έχει αποκτήσει μια ιδιαίτερη δυναμική με μόνιμη πλέον θέση στην επικαιρότητα.¹⁶ Στην παρούσα ανάλυση, με τον όρο «εισόδημα» εννοείται ένα μέγεθος που περιλαμβάνει το σύνολο των εισοδημάτων από διαφορετικές πηγών όπως η εργασία, τα ενοίκια, τα μερίσματα, τα κέρδη από επιχειρηματική δραστηριότητα, οι τόκοι κ.ο.κ. Κατά συνέπεια, η προσέγγιση που ακολουθείται, υπονοεί το συγκεντρωτικό εισόδημα που προκύπτει ως αποτέλεσμα από μια σειρά δραστηριοτήτων του νοικοκυριά το οποίο και απολαμβάνουν ισότιμα τα μέλη τους.

2.1 Κατατάσσοντας την περιφέρεια Κρήτης στο σύνολο των ευρωπαϊκών περιφερειών

Ξεκινώντας την καταγραφή της κατάστασης ανισότητας, η έρευνα εστιάζει στον προσδιορισμό της – κατά προσέγγιση – αξίας του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιφέρειας Κρήτης, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες της ΕΕ. Με άλλα λόγια, εξετάζεται η σχετική απόκλιση/απόσταση μεταξύ των διοικητικών περιφερειών. Στον Πίνακα 2.1, ως τάξη μεγέθους, λαμβάνεται το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης (purchase power standard) δηλαδή ενός στατιστικά σταθμισμένου μεγέθους ως προς την καταναλωτική αξία του αντίστοιχα ονομαστικού εισοδήματος σε κάθε χώρα. Υπό αυτή τη σκοπιά, σε μία περίοδο δώδεκα ετών που εκτείνεται από το 2007 έως και το 2018, το κατά κεφαλήν εισόδημα της περιφέρειας Κρήτης αποκλίνει σημαντικά από το αντίστοιχο μέγεθος των υπολοίπων περιφερειών της ΕΕ. Εάν λάβουμε υπόψη τις 252 περιφέρειες που αριθμούν οι χώρες της Αυστρίας, Βελγίου, Βουλγαρίας, Κύπρου, Τσεχίας, Δανίας, Φινλανδίας, Γερμανίας, Ελλάδας, Ουγγαρίας, Ιρλανδίας, Ιταλίας, Λετονίας, Λιθουανίας, Λουξεμβούργου, Μάλτας, Ολλανδίας, Πολωνίας, Πορτογαλίας, Ρουμανίας, Σλοβακίας, Σλοβενίας, Ισπανίας,

¹⁶ Βλ. μεταξύ άλλων United Nations (2021) “Inequality in a rapidly changing world”, World Social Report 2020, Department of Economic and Social Affairs, United Nations: <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/01/World-Social-Report-2020-FullReport.pdf>

Σουηδίας και Ηνωμένου Βασιλείου, η σχετική θέση της περιφέρειας Κρήτης χειροτερεύει αισθητά και η απόστασή της από τις υψηλότερες εξ αυτών, ολοένα και διευρύνεται.¹⁷

Πίνακας 2.1: Κατάταξη περιφερειών της Ελλάδας, βάσει του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης, μεταξύ 252 περιφερειών επιλεγμένων χωρών της ΕΕ.

	2007	2015	2018
Αττική	47 ^η	123 ^η	123 ^η
Δυτική Ελλάδα	194 ^η	231 ^η	235 ^η
Πελοπόννησος	188 ^η	221 ^η	224 ^η
Στερεά Ελλάδα	160 ^η	214 ^η	212 ^η
Ιόνια Νησιά	140 ^η	205 ^η	209 ^η
Βόρειο Αιγαίο	189 ^η	227 ^η	245 ^η
Νότιο Αιγαίο	108 ^η	166 ^η	174 ^η
Κρήτη	167^η	215^η	218^η
Θεσσαλία	200 ^η	229 ^η	230 ^η
Κεντρική Μακεδονία	187 ^η	228 ^η	229 ^η
Δυτική Μακεδονία	182 ^η	198 ^η	217 ^η
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη	210 ^η	239 ^η	244 ^η
Ήπειρος	212 ^η	234 ^η	242 ^η

Πηγή: Eurostat

Συγκεκριμένα, το 2007, λίγο πριν από την έλευση της οικονομικής κρίσης στη χώρα, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιφέρειας Κρήτης, εκτιμώμενο σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης, την κατέτασσε στην 167^η θέση μεταξύ των 252 περιφερειών του συνόλου των εξεταζόμενων περιφερειών. Έως το 2015, η Κρήτη τοποθετούταν στην 215^η θέση και το 2018 στην 218^η. Η εξαιρετικά χαμηλή θέση στην ευρωπαϊκή κατάταξη και η σταδιακή απόκλιση που υπέστη κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, δημιουργεί το πλαίσιο προς εξέταση αφενός των παραγόντων που συνέβαλλαν σε αυτή την υποβάθμιση και αφετέρου της ανάγκης για περαιτέρω εξέταση των περιφερειακών και τοπικών χαρακτηριστικών της οικονομίας στην Κρήτη.

¹⁷ Σημαντική απώλεια του δείγματος των περιφερειών των χωρών της ΕΕ είναι αυτή της Γαλλίας για την οποία η Eurostat δεν έχει δημοσιεύσει παρά μόνο πρόσφατα στοιχεία. Λόγω του ότι στην ανάλυσή μας στοχεύουμε να αναδείξουμε την πορεία διακύμανσης των αποκλίσεων του περιφερειακού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ήταν απαραίτητη η ύπαρξη μιας αντίστοιχης χρονολογικής σειράς. Πάντως, η συμπερίληψη της Γαλλίας θα συνέβαλλε ώστε να η σχετική θέση των ελληνικών περιφερειών να εμφανίζεται ακόμα περισσότερο υποβαθμισμένη. Επιπλέον απώλεια, για τη συμπλήρωση των 27 χωρών της ΕΕ είναι η Εσθονία.

2.2 Η περιφερειακή ανισότητα στην Ελλάδα

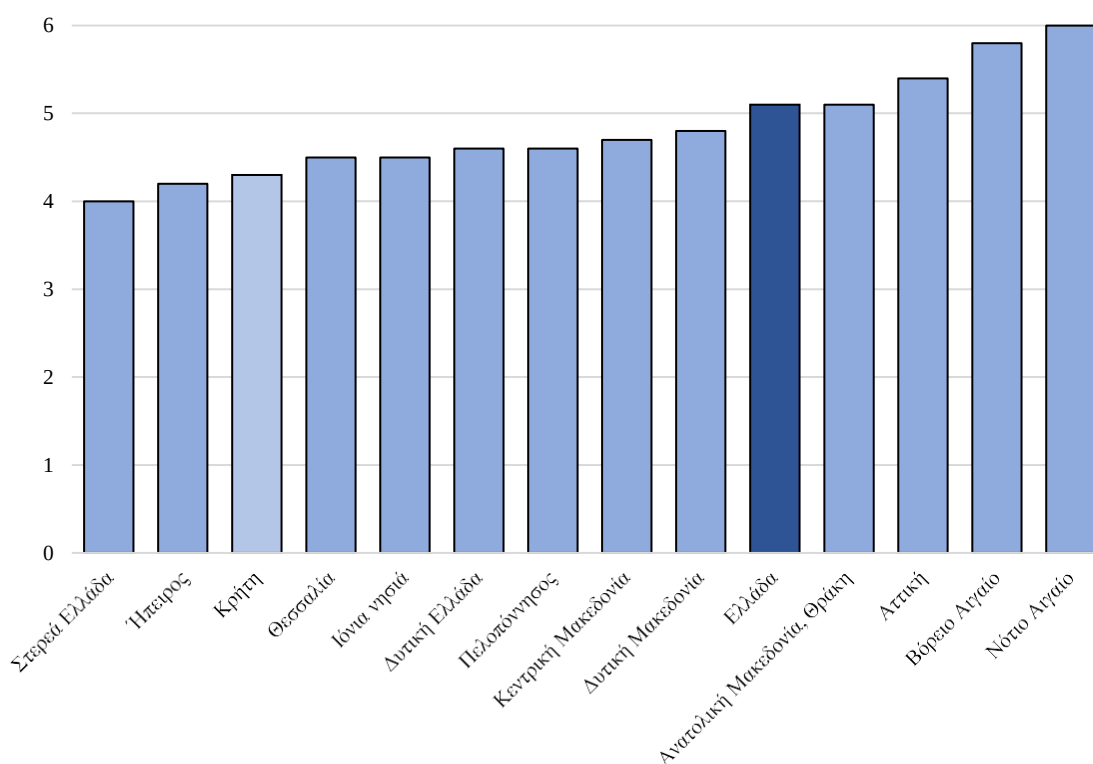
Πολλές μελέτες έχουν αναδείξει ένα πλήθος ζητημάτων που εγείρονται κατά την εξέταση της εισοδηματικής ανισότητας σε εθνικό επίπεδο (βλ Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος, 2010, Παπαθεοδώρου και Μισσός, 2013, Παπαθεοδώρου, Μισσός και Παπαναστασίου 2020). Οι αναλύσεις επικεντρώνονται στη διαχρονική διακύμανση των δεικτών ανισότητας, στο κοινωνικο-οικονομικό προφίλ των ατόμων και των νοικοκυριών, διακρίνοντας μεταξύ διαφορετικών κριτηρίων. Περαιτέρω, μία από τις πλέον προβεβλημένες διαστάσεις της έρευνας ανισότητας εισοδήματος αποτελεί ο διαχωρισμός του συνολικού πληθυσμού σε επιμέρους ομάδες, βάσει του ύψους εισοδήματος. Για παράδειγμα, έχοντας χωρίσει τον συνολικό πληθυσμό των περιφερειών σε πέντε ισοπληθείς ομάδες, το Διάγραμμα 2.1 απεικονίζει το λόγο του εισοδήματος μεταξύ πέμπτου προς πρώτο πεντημόριο (s_{80}/s_{20}) για το έτος 2018. Μεταξύ των αποτελεσμάτων, περιλαμβάνεται και ο μέσος όρος της επικράτειας.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Διαγράμματος 2.1, το έτος 2018, η περιφέρεια Κρήτης καταγράφει έναν από τους χαμηλότερους δείκτες ανισότητας s_{80}/s_{20} , με την τιμή του να αγγίζει το 4,3. Παράλληλα, οι περιφέρειες Ηπείρου και Στερεάς Ελλάδας υπολογίζεται ότι χαρακτηρίζονται από χαμηλότερους δείκτες, 4,2 και 4 αντίστοιχα ενώ, ο μέσος όρος στην Ελλάδα υπολογίζεται στο 5,1. Τον υψηλότερο βαθμό ανισότητας σύμφωνα με τον εν λόγω δείκτη παρουσιάζει η περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου. Τα εν λόγω αποτελέσματα, σε συνδυασμό με την κατάταξη του κατά κεφαλήν εισοδήματος των περιφερειών του Πίνακα 2.1, οδηγούν προς εξέταση των παράλληλων τάσεων μεταξύ του σχετικού επιπέδου εισοδήματος και της ανισοκατανομής του.

Μια πρώτη, επιφανειακή, ματιά στα δεδομένα που αφορούν την Ελλάδα, οδηγεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων ύπαρξης θετικής συσχέτισης μεταξύ υψηλού εισοδήματος και ανισότητας. Κάτι τέτοιο όμως, φαίνεται ότι δεν εξηγείται από την απλή μονοδιάστατη σχέση ή σύνδεση μεταξύ των δύο μεγεθών. Η εν λόγω προσέγγιση είναι αρκετά μεροληπτική και χρήζει αποσαφήνισης. Κατ' αρχάς, το επίπεδο εισοδήματος δεν αποτελεί απόρροια της υψηλότερης ανισότητας, αλλά κυρίως αποτέλεσμα της ευρύτερης επενδυτικής δραστηριότητας και βεβαίως, της επίδοσης των κλάδων που δραστηριοποιούνται σε κάθε

μία περιφέρεια. Άλλωστε, η διερεύνηση της αντίστοιχης σχέσης δεν επαληθεύεται σε επίπεδο των χωρών της ΕΕ, εάν ληφθούν υπόψη τα αντίστοιχα μεγέθη.¹⁸

Διάγραμμα 2.1: Λόγος εισοδήματος πέμπτου προς πρώτου πενθημορίου (s80/s20) κατά περιφέρεια SILC 2019 (εισοδήματα 2018).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης 2019

¹⁸ Λαμβάνοντας υπόψη το πλήθος των περιφερειών της πλειοψηφίας των χωρών της ΕΕ, μεταξύ των μεγεθών s80/s20 και κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε όρους κοινής αγοραστικής δύναμης, δεν καταγράφεται θετική συσχέτιση. Αντιθέτως, η σχέση μεταξύ των μεγεθών εμφανίζεται αρνητική, αν και η ερμηνευτική ισχύς (R^2) είναι εξαιρετικά χαμηλή.

3. Κίνδυνος φτώχειας, υλική αποστέρηση και κοινωνικός αποκλεισμός στην Περιφέρεια της Κρήτης

Η ενότητα αυτή αποβλέπει στην ανάλυση και την αποτίμηση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της περιφέρειας της Κρήτης μέσα από μια σύγκριση με αντίστοιχες χωρικές ενότητες στην Ελλάδα, όπου αυτό είναι μεθοδολογικά εφικτό. Παλαιότερες περιφερειακές έρευνες¹⁹ υιοθετούν ένα ετερόκλητο πλήθος δεδομένων, μεθοδολογιών και αναλύσεων λόγω της έλλειψης κατάλληλων και ομοιογενών στοιχείων για τη διοικητική υποδιαίρεση της χώρας. Βασικά, τα κενά και οι ελλείψεις ως προς τα δεδομένα δυσχεραίνουν τη διερεύνηση και αποτύπωση του κοινωνικού προφίλ των κατοίκων της Κρήτης σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες της χώρας.

Αντίθετα, τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση αυτή προέρχονται από την έρευνα SILC της Eurostat (που στην Ελλάδα πραγματοποιείται από την ΕΛΣΤΑΤ). Ένα πλεονέκτημα της SILC είναι η συγκριτική προοπτική που επιτυγχάνεται με τη χρήση εστιασμένων ενοτήτων (13 περιφέρειες, NUTS 2) που αποτελούν βασικό επίκεντρο των πολιτικών της ΕΕ (Eurostat, 2020).²⁰

Η ενότητα επικεντρώνεται στην ανάλυση των συνθηκών διαβίωσης με βάση τα δεδομένα του κινδύνου φτώχειας, της υλικής αποστέρησης και του κοινωνικού αποκλεισμού της χώρας κατά την παρατεταμένη περίοδο της ύφεσης και της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας. Η εξέλιξη του κινδύνου σχετικής φτώχειας χαρακτηρίζεται από ένα παράδοξο, καθώς κυμάνθηκε γύρω στο 20% σε όλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (βλ. Διάγραμμα 3.1) παρά τη δραστική μείωση των εισοδημάτων και τη συρρίκνωση της κοινωνικής προστασίας της χώρας.²¹

Το παράδοξο αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι την περίοδο της κρίσης έχουμε δραματική μείωση των εισοδημάτων του πληθυσμού, ιδιαίτερα των μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων. Η πτώση αυτή των εισοδημάτων είχε ως συνέπεια τη μείωση και του ορίου σχετικής φτώχειας, εφόσον αυτό υπολογίζεται ως ποσοστό (60%) του διάμεσου ισοδύναμου

¹⁹ Βλ. Αργεΐτης, Κατσορίδας, Κολλιάς & Κρητικίδης (2018), Παπαθεοδώρου & Μισσός (2013), Δαφέρμος & Παπαθεοδώρου (2012)

²⁰ Δεδομένα της έρευνας SILC που επιτρέπουν αναλύσεις στο επίπεδο των επιμέρους 13 περιφερειών της χώρας είναι διαθέσιμα από το 2018.

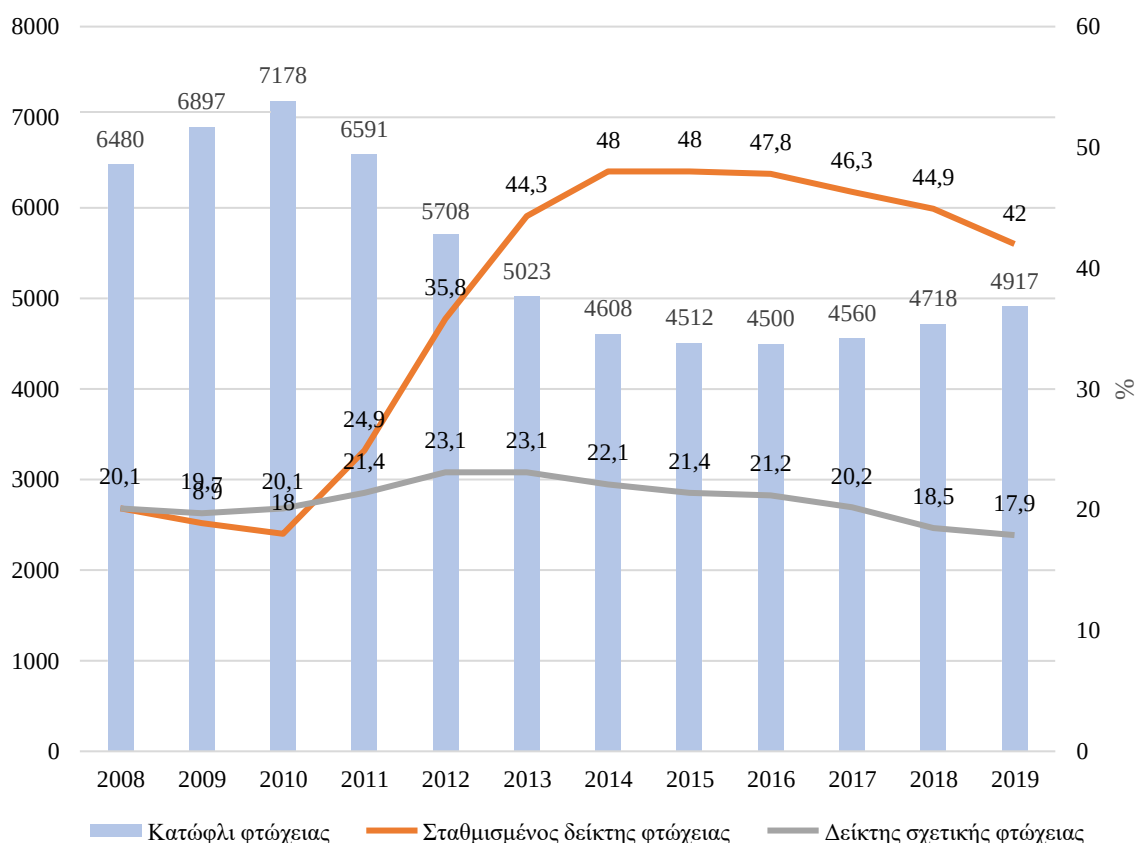
²¹ Βλ. Παπαθεοδώρου, Μισσός & Παπαναστασίου (2020), Papanastasiou & Papatheodorou, (2015), Papanastasiou & Papatheodorou (2019), Παπαθεοδώρου (2019, 2018)

διαθέσιμου εισοδήματος. Ενδεικτικά, το όριο φτώχειας για ένα μονομελές νοικοκυριό από 7278 ευρώ/έτος το 2010 μειώνεται σε μόλις 4500 ευρώ/έτος το 2016.

Με άλλα λόγια, τμήματα του πληθυσμού με ίδια εισοδήματα το 2010 κατατάσσονταν κάτω από το όριο φτώχειας, ενώ το 2015 θεωρούνταν ως μη φτωχά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας να παρουσιάζει μικρότερες μεταβολές την περίοδο αυτή, καταδεικνύοντας τις αδυναμίες του συγκεκριμένου δείκτη να αποτυπώσει τις αλλαγές στο επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού σε συνθήκες οικονομικής αναταραχής και έντονων μεταβολών του ΑΕΠ και των εισοδημάτων. Αντίθετα, καταλληλότερος δείκτης γι' αυτό τον σκοπό είναι η χρήση ενός διαχρονικά σταθερού ορίου φτώχειας, επιλέγοντας ένα συγκεκριμένο έτος βάσης (λχ. το 2008) και σταθμίζοντας τα εισοδήματα με βάση την αγοραστική τους δύναμη και τις αλλαγές στο επίπεδο των τιμών. Ο δείκτης αυτός μπορεί να αποτυπώσει καλύτερα τόσο τις αλλαγές στο επίπεδο του εισοδήματος όσο και τις μεταβολές στον κίνδυνο φτώχειας και τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

Υπολογίζοντας τη φτώχεια με βάση το όριο φτώχειας του 2008 και σταθμίζοντας τα εισοδήματα με βάση την αγοραστική τους δύναμη, προκύπτει ότι το 2019 το 42% του πληθυσμού της χώρας είχε αντίστοιχο επίπεδο διαβίωσης με αυτό του φτωχότερου 18% του πληθυσμού το 2010 (βλ. Διάγραμμα 3.1). Το στοιχείο αυτό μαρτυρά τη ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και της εφαρμογής των μνημονίων.

Διάγραμμα 3.1: Σχετικός και σταθμισμένος δείκτης φτώχειας, Ελλάδα (2008-2019)

Σημείωση: Το κατώφλι φτώχειας υπολογίζεται σε ευρώ, ονομαστικές τιμές και αντιστοιχεί στις τιμές του αριστερού άξονα. Ο σταθμισμένος δείκτης φτώχειας και ο δείκτης σχετικής φτώχειας αποτελούν ποσοστά και απεικονίζονται βάσει κλίμακας του δεξιού άξονα.

Πηγή: Eurostat

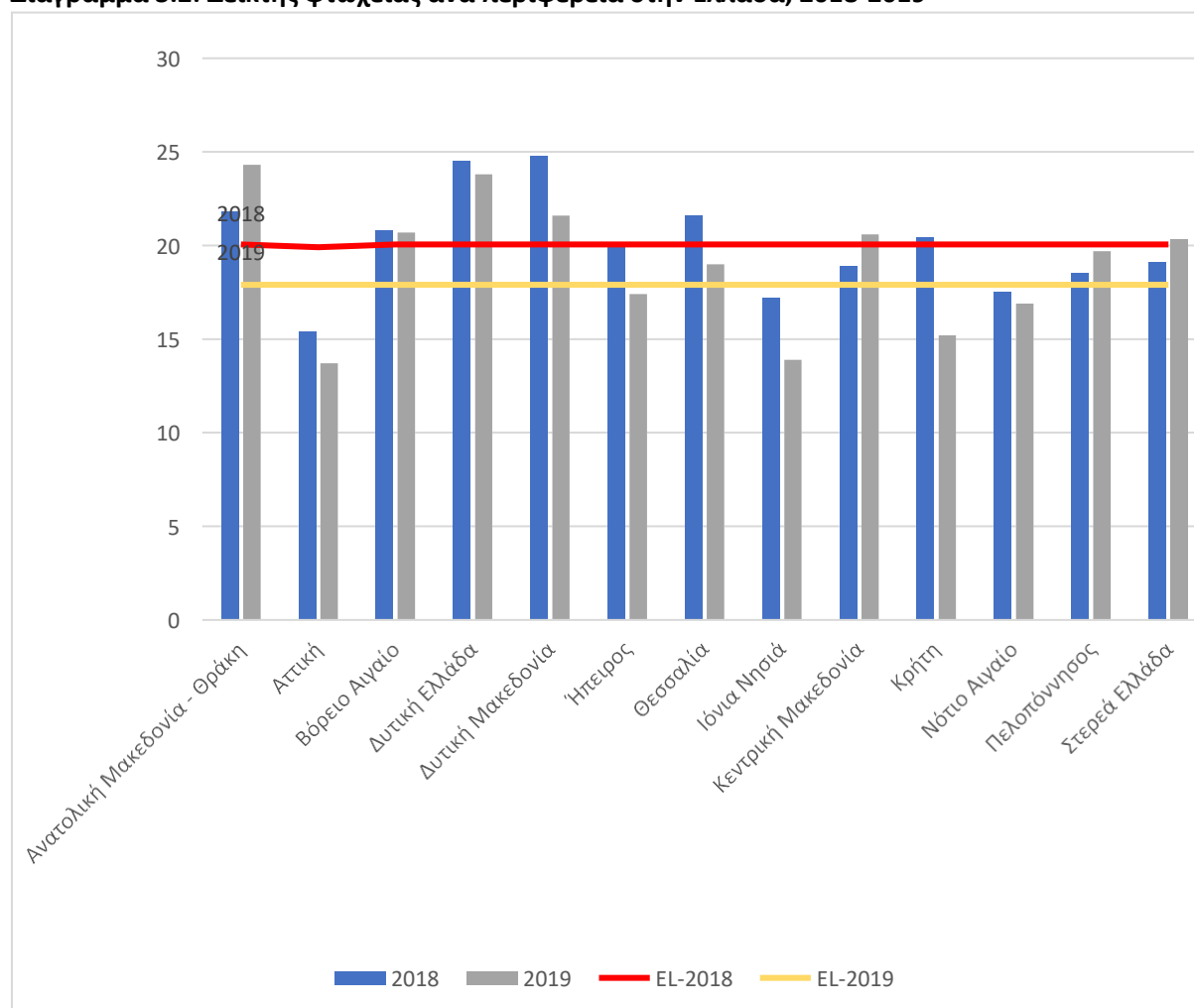
Σε ποιο βαθμό όμως διαφοροποιείται ο κίνδυνος φτώχειας μεταξύ των ευρύτερων χωρικών ενοτήτων (13 περιφέρειες) της χώρας και ποια είναι η συγκριτική θέση της Κρήτης; Η ανάλυση σε επίπεδο περιφερειών διευκολύνει τη διερεύνηση αιτίων και ζητημάτων, αλλά και τη χάραξη πολιτικών λόγω της εγγύτητας του χώρου και των προτεραιοτήτων πολιτικής που έχει θέσει η ΕΕ. Στη συνέχεια της ανάλυσης έμφαση θα δοθεί στην αποτύπωση των επιπέδων φτώχειας μεταξύ των 13 περιφερειών (NUTS 2) με βάση τα πιο πρόσφατα δεδομένα που αφορούν την έρευνα του 2019 (που αναφέρεται σε εισοδήματα του 2018).

Η αποτύπωση των επιπέδων φτώχειας στις 13 περιφέρειες της χώρας αναδεικνύει τις σημαντικές διαφορές μεταξύ χωρικών ενοτήτων της Ελλάδας ως προς τον κίνδυνο φτώχειας και κατά συνέπεια το επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων (βλ. Διάγραμμα 3.2). Με βάση τα στοιχεία της έρευνας του 2019 (εισοδήματα 2018) η Αττική είναι η περιοχή με τον χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας, ενώ στο άλλο άκρο συναντάται η περιοχή της Ανατολικής-

Μακεδονίας και Θράκης με την υψηλότερη φτώχεια. Η περιοχή της Κρήτης αποτελεί την τρίτη περιφέρεια με τον χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας (15,2%) και μία από τις πέντε περιφέρειες με φτώχεια χαμηλότερη του μέσου όρου για το σύνολο της χώρας.

Επίσης το Διάγραμμα 3.2 παρουσιάζει τις μεταβολές στα επίπεδα φτώχειας μεταξύ 2018 και 2019 στις περιφέρειες της χώρας. Η Κρήτη εμφανίζει τη μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση της φτώχειας (κατά 5,2 ποσοστιαίες μονάδες) σε ένα χρόνο σε σύγκριση με τις λοιπές περιφέρειες. Αντίθετα, η Ανατολική-Μακεδονία και Θράκη σημειώνει τη μεγαλύτερη αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο έτος μεταξύ όλων των περιφερειών της χώρας.

Διάγραμμα 3.2: Δείκτης φτώχειας ανά περιφέρεια στην Ελλάδα, 2018-2019

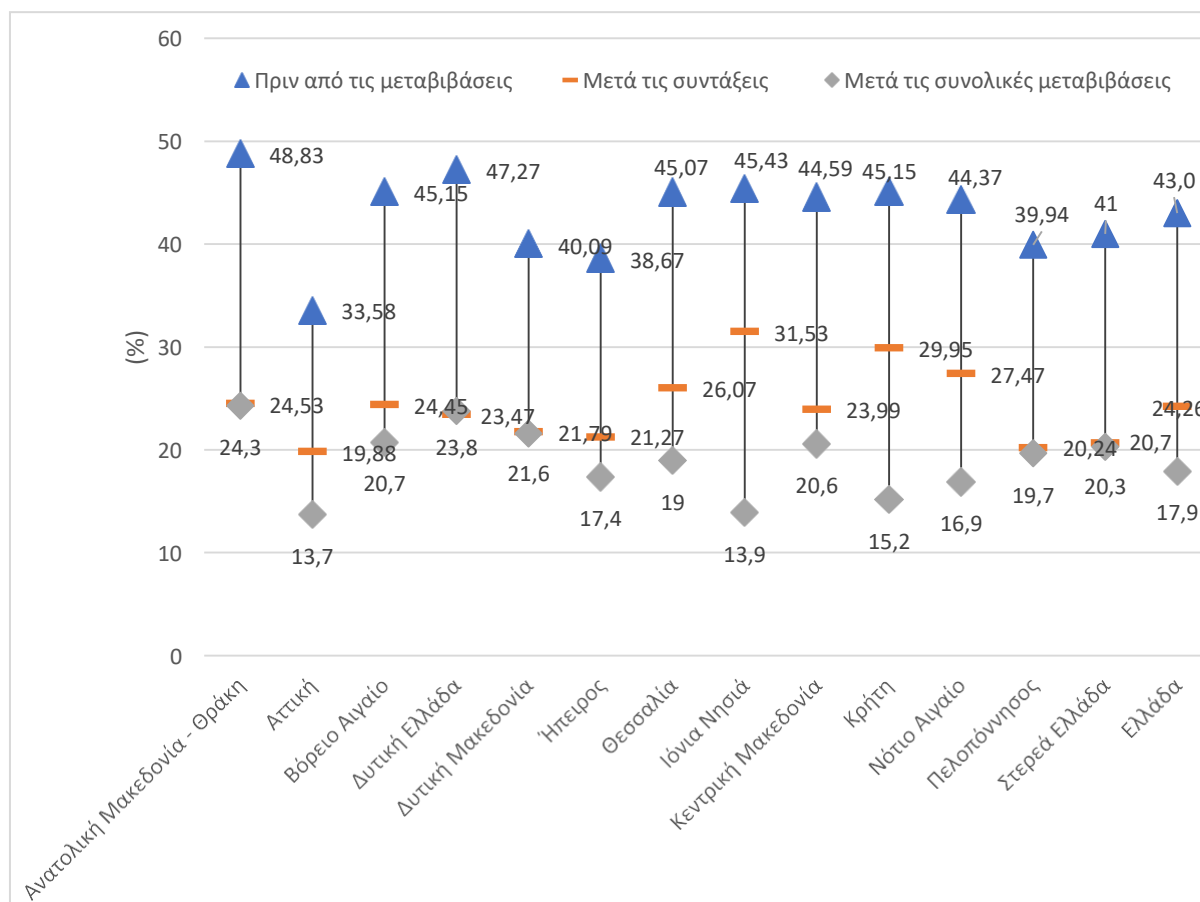

Πηγή: Eurostat

Ένα κομβικό στοιχείο της ανάλυσης είναι η αποτύπωση της επίδρασης που ασκεί το σύστημα κοινωνικής προστασίας μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε χρήμα, στη

διαμόρφωση του κινδύνου φτώχειας και τη διαφοροποίηση ως προς αυτόν μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων και χωρικών ενοτήτων. Για τον σκοπό αυτό εκτιμάται ο δείκτης φτώχειας για τα εισοδήματα πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και υπολογίζεται η μείωση στον κίνδυνο φτώχειας που οφείλεται σε αυτές. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις που θα εξεταστούν περιλαμβάνουν τις συντάξεις και τις διάφορες παροχές και επιδόματα σε χρήμα και αφορούν την υγεία-περίθαλψη, την οικογένεια και τα παιδιά, την ανεργία, τη στέγαση, τον κοινωνικό αποκλεισμό, κλπ. Στο διάγραμμα 3.4 εκτιμάται ο κίνδυνος φτώχειας για τα εισοδήματα πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα (χωρισμένες σε συντάξεις και λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις). Στις περισσότερες περιφέρειες όπως και στο σύνολο της χώρας, οι συντάξεις είναι αυτές που επιφέρουν την μεγαλύτερη μείωση στον κίνδυνο φτώχειας, ενώ οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα έχουν ιδιαίτερα μικρή επίδραση. Χαμηλές τιμές ως προς τον κίνδυνο φτώχειας για τα εισοδήματα μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις εμφανίζονται στην Αττική, το Βόρειο Αιγαίο, τα Ιόνια Νησιά και την Κρήτη. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι περιφέρειες αυτές επιτυγχάνουν μεγαλύτερη μείωση της φτώχειας μέσω των λοιπών κοινωνικών παροχών παρά των συντάξεων που χαρακτηρίζουν τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας. Τα στοιχεία αυτά επισημαίνουν την καθοριστική σημασία του συστήματος κοινωνικής προστασίας και ιδιαίτερα των λοιπών, εκτός συντάξεων, κοινωνικών μεταβιβάσεων στην άμβλυνση του κινδύνου φτώχειας, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα παλαιότερων ερευνών (Παπαθεοδώρου και Πετεμζίδου, 2004 & 2005, Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος 2010α, Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου 2012, Παπαθεοδώρου και Μισσός 2013).

Διάγραμμα 3.4: Ο αντίκτυπος των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε χρήμα στη μείωση της φτώχειας ανά περιφέρειες στην Ελλάδα, 2019

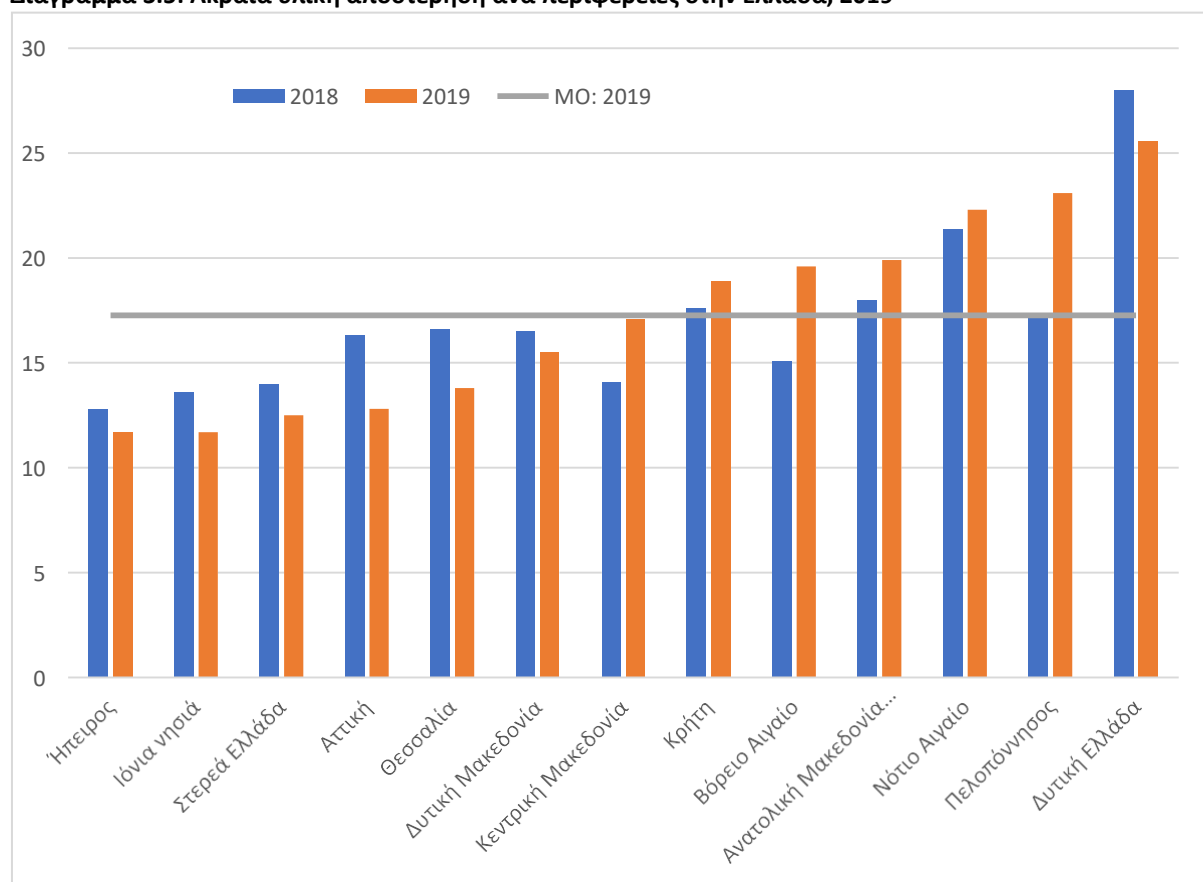

Πηγή: Eurostat

Στο διάγραμμα 3.5 καταγράφεται η ακραία υλική αποστέρηση στις 13 περιφέρειες της χώρας. Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 1.3 πρόκειται για ένα μέτρο αποτύπωσης των συνθηκών διαβίωσης που δεν βασίζεται στο εισόδημα, αλλά αποτυπώνει την ικανότητα των ατόμων και των νοικοκυριών να καλύψουν 9 συγκεκριμένες βασικές ανάγκες (αγαθά και υπηρεσίες) που θεωρούνται κρίσιμες για την ευημερία και το επίπεδο διαβίωσης. Οι ανάγκες αυτές είναι α) η πληρωμή λογαριασμών κοινής ωφέλειας, στεγαστικών δανείων, ενοικίων, κλπ., β) η πληρωμή έκτακτων δαπανών, γ) η εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης στο σπίτι, δ) η λήψη γεύματος με κρέας ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα, ε) η πραγματοποίηση διακοπών μιας εβδομάδας το έτος, στ) η κατοχή αυτοκινήτου, ζ) η κατοχή πλυντηρίου, η) η κατοχή έγχρωμης τηλεόρασης, θ) η κατοχή τηλεφώνου. Ένα άτομο θεωρείται ότι βιώνει ακραία αποστέρηση αν ζει σε νοικοκυριό που αδυνατεί να ικανοποιήσει τουλάχιστον 3 από τις παραπάνω 9 βασικές ανάγκες, και ακραία αποστέρηση όταν αδυνατεί να ικανοποιήσει τουλάχιστον 4. Τα μεγαλύτερα ποσοστά υλικής αποστέρησης εμφανίζονται στις περιφέρειες

της Δυτικής Ελλάδας, της Πελοποννήσου και του Νοτίου Αιγαίου, ενώ τα χαμηλότερα στις περιοχές της Ηπείρου, των Ιονίων Νήσων και της Στερεάς Ελλάδας. Στην περιφέρεια της Κρήτης το 18,9% του πληθυσμού βιώνει το 2019 ακραία υλική αποστέρηση, ποσοστό που είναι σχετικά υψηλό, σε σύγκριση με τις άλλες περιοχές. Επιπρόσθετα, ενώ στις περισσότερες περιφέρειες η υλική αποστέρηση μειώνεται το 2019 σε σχέση με το 2018, στην Κρήτη αυξάνει.

Διάγραμμα 3.5: Ακραία υλική αποστέρηση ανά περιφέρειες στην Ελλάδα, 2019

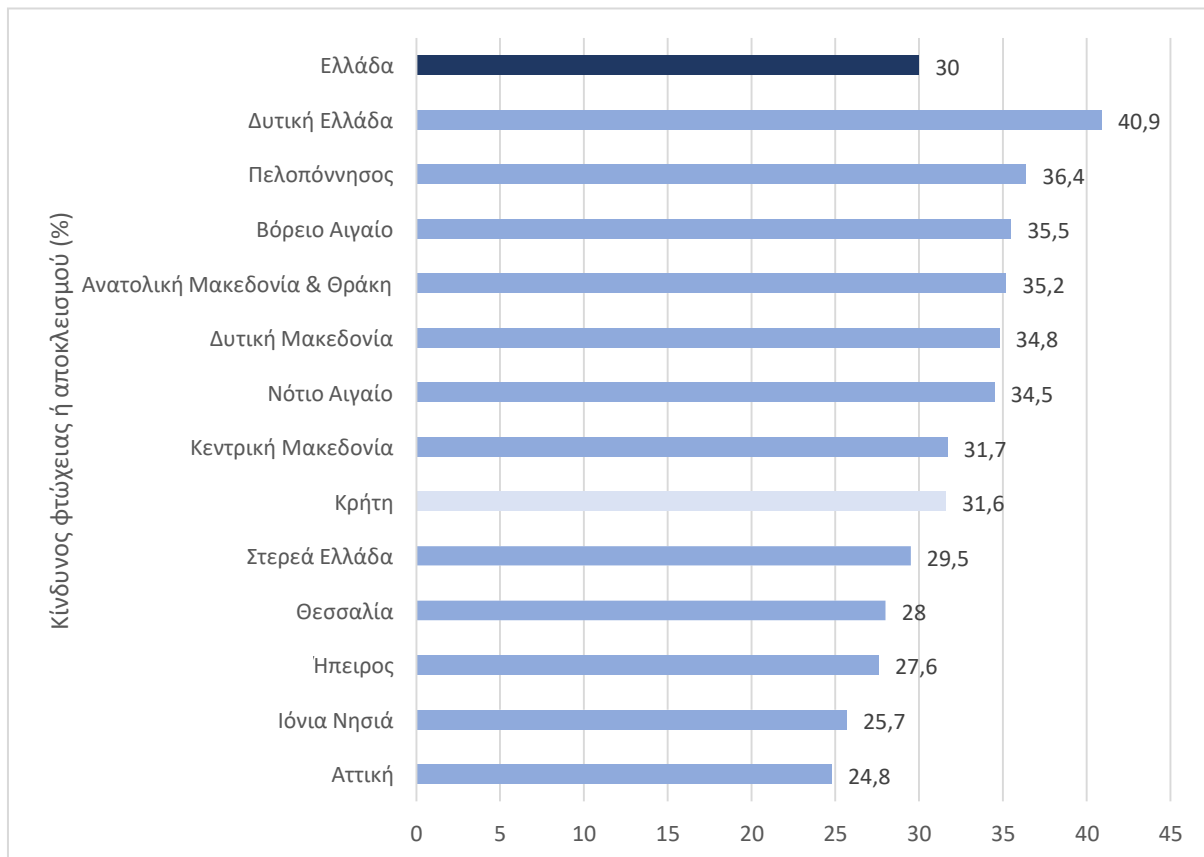

Πηγή: Eurostat

Τέλος, χρησιμοποιούμε τον δείκτη φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού που αποτελεί ορόσημο για την κοινωνική διάσταση της Στρατηγικής 2020 της ΕΕ. Ο δείκτης απαρτίζεται από τρία στοιχεία: α) τον κίνδυνο φτώχειας, β) την ακραία υλική αποστέρηση και γ) τη χαμηλή ένταση εργασίας (δηλ. αν ένα ενήλικο μέλος νοικοκυριού εργαζόταν λιγότερο από το 20% του δυναμικού του κατά τους προηγούμενους 12 μήνες) και ελέγχει αν τα άτομα διαβιώνουν σε νοικοκυριά που βιώνουν τουλάχιστον μία από τις παραπάνω 3 συνθήκες. Τα

αποτελέσματα μαρτυρούν ότι η Δυτική Ελλάδα εμφανίζει τον μεγαλύτερο κίνδυνο αποκλεισμού, ενώ η Αττική το χαμηλότερο. Η Κρήτη τοποθετείται κάπου ενδιάμεσα μεταξύ των περιφερειών της χώρας, με τον δείκτη κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού να βρίσκεται στο 31,6%, σε υψηλότερο όμως επίπεδο από το αντίστοιχο για το σύνολο της χώρας.

Διάγραμμα 6: Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανά περιφέρειες στην Ελλάδα (2019)

Πηγή: Eurostat

Βιβλιογραφία

- Adam, S. & Papatheodorou, C. (2016). "Dismantling the feeble social protection system of Greece: Crisis and austerity measures consequences", in K. Schubert, P. de Villota and J. Kuhlmann (eds), *Challenges to the European Welfare Systems*, Springer.
- Alcock, P. (1993). *Understanding Poverty*, London: Macmillan.
- Anand, S. (1983). *Inequality and Poverty in Malaysia: Measurement and Decomposition*, Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A. B. (1983). *The Economics of Inequality*, 2nd edition, Oxford: Clarendon Press., 2nd edition.
- Atkinson, A. B. (1998). *Poverty in Europe*, Oxford: Blackwell.
- Atkinson, A. B. & Bourguignon, F. (eds) (2000). *Handbook of Income Distribution*, 1, Amsterdam: North Holland.
- Atkinson, A.B. (2012) "EU social policy beyond the crisis", στο Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Bourguignon, F. (1979). "Decomposable income inequality measures", *Econometrica*, 47, pp. 901-920.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol. 2: Separation: anxiety and anger*. New York, NY: Basic Books.
- Bowles, S. & Gintis, H. (2001). The inheritance of economic status: education, class and genetics. In Feldman M. (ed.), *Genetics, behaviour and society*, Elsevier, 222-245.
- Busch K. (2010) "World economic crisis and the welfare state", *International Policy Analysis*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Causa, O. & Johansson, A. (2009). Intergenerational social mobility. OECD Economics Department, Working Papers, No. 707. <https://dx.doi.org/10.1787/223106258208>.
- Causa, O., Dantan, S. & Johansson, A. (2009). Intergenerational social mobility in European OECD countries. OECD Economics Department, Working Papers, No. 709. <https://doi.org/10.1787/223043801483>.
- Chossudovsky, M., (1998). Global poverty in the late 20th century, *Journal of International Affairs*, Vol. 52 (1), pp. 293-311.
- Corak, M. (2013). Income inequality, equality of opportunity and intergenerational mobility, *Journal of Economic Perspectives*, 27(3), 79–102. <https://doi.org/10.1257/jep.27.3.79>.
- Cowell, F. A. (1980). On the structure of additive inequality measures, *Review of Economics and Statistics*, 47, pp. 521-531.
- Cowell, F. A. (1984). On the structure of American inequality, *Review of Income and Income and Wealth*, 30, pp. 351-375.
- Cowell, F. A. (1995). *Measuring Inequality*, 2nd edition, London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.

- Cowell, F. A. (2000). "Measurement of inequality", in A. B. Atkinson, A.B. and F. Bourguignon, F. (eds), *Handbook of Income Distribution*, 1, Amsterdam: North-Holland.
- Dafermos, Y. and Papatheodorou, C. (2012). Working poor, labour market and social protection in the EU: A comparative perspective, *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, 6 (1/2).
- Dafermos, Y. and Papatheodorou, C. (2015a). Linking functional with personal income distribution: A stock-flow consistent approach, *International Review of Applied Economics*, 2015, 29(6).
- Dafermos, Y. and Papatheodorou, C. (2015b). What drives inequality and poverty in the EU? Exploring the impact of macroeconomic and institutional factors, *International Review of Applied Economics*, 27 (1).
- Davidson, P. (2004). A Post Keynesian view of the Washington consensus and how to improve it, *Journal of Post Keynesian Economics*, 27(2), 207-230
- EC (2010). The economic adjustment programme for Greece, Occasional Papers 61, Brussels: Directorate-General for Economic and Financial Affairs. https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2010/pdf/ocp61_en.pdf
- Esping-Andersen, G. (2009). *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Oxford: Policy Press. [ελλ. έκδ.: Esping-Andersen, G. (2006). *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, μτφ. Ά. Γολέμη (μτφρ.), επιμ. Δ. Βενιέρης, Χ. Παπαθεοδώρου και Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα].
- European Commission, (2018)., *Your rights country by country*, Retrieved from: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=858&langId=en>.
- Eurostat (2017), Glossary: Material deprivation. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Material_deprivation.
- Ferrera, M. (1996). The 'Southern model' of welfare in social Europe, *Journal of European Social Policy*, 6, pp. 17-37.
- Förster, M. and Mira d'Ercole M. (2005). "Income distribution and poverty in OECD countries in the second half of the 1990s", OECD Social Employment and Migration Working Papers no. 22, Paris: OECD.
- Goldthorpe, J. (2016). Social class mobility in modern Britain: Changing structure, constant process. *Journal of the British Academy*, 4, 89–111. <https://doi.org/10.5871/jba/004.089>.
- IMF (2010). Greece: Memorandum of Economic and financial policies. Country Report no. 10/111, Washington: International Monetary Fund.
- Gordon, D. and Townsend, P. (eds) (2000). *Breadline Europe; The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.
- Greer, S., (2013), Structural adjustment comes to Europe: Lessons for the Eurozone from the conditionality debates, *Global Social Policy*, 14(1), 51-71.

- Guio, A.-C. (2005). *Income Poverty and Social Exclusion in the EU25*, Statistics in Focus, Population and Social Condition, Eurostat.
- Heady, C., Mitrakos, T. and Tsakoglou, P. (2001). "The distributional impact of social transfers in the European Union: Evidence from the ECHP", *Fiscal Studies*, 22(4), 547-565.
- Hegelich, S. and Meyer, H. (2009). "Conflict, negotiation, social peace: The German welfare system", in K. Schubert, S. K., Hegelich, S. and U. Bazant, U. (eds), *The Handbook of European Welfare Systems*, London/Oxford: Routledge.
- Herman, E. (1998), "The US jobs miracle. Not the model it's routed to be", *Zmagazine*, <http://www.zcommunications.org/the-u-s-jobs-miracle-by-edward-herman>, July..
- Jenkins, S. (1991). "The measurement of income inequality", in L. Osberg, L. (ed.), *Economic Inequality and Poverty: International Perspectives*, New York: M.E. Sharpe Inc.
- Katrungalos, G. (1996). The South-European welfare model: The Greek welfare state in search of an identity, *Journal of European Social Policy* (London), Vol. 6 (No 1).
- Lambert, P. (1993). *The Distribution and Redistribution of Income: A Mathematical Analysis*, 2nd edition, Manchester: Manchester University Press.
- Leibfried, S. (1992). "Towards a European welfare state? On integrating poverty regimes into the European Community", in Z. Ferge, Z. and J. E. Kolberg, J.E. (eds), *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt am Main: European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Liakos, A. (1993). *Labor and policies in interwar Greece*, Athens: Research Foundation of the Commercial Bank of Greece.
- Lohmann, H. and Marx, I., (2008). "The different faces of in-work poverty in Europe", in H.-J. Andreß H.-J. and H. Lohmann H., *The working poor in Europe: Employment, poverty and globalization*, Cheltenham: Edward Edgar.
- Maloutas, T. and Papatheodorou, C., (2004). "Welfare System", in D. Charalampis, L. Maratou-Alipranti, and A. Hadjiyanni (eds.), *Recent Social Trends in Greece: 1960-2000*, Montreal & Kingston: McGill-Queens's University Press, pp. 331-338.
- Matsaganis, M., O'Donoghue, C., Levy, H., Coromaldi, M., Mercader-Prats, M., Rodrigues, C. F., Toso, S. and Tsakoglou, P. (2005). "Child poverty and family transfers in southern Europe", *IZA DP 1509*, Bonn: Institute for the Study of Labor - Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.
- MISSOC, (2018), *Comparative tables*, Retrieved from: <http://www.missoc.org>.
- Missos V. (2019) "Inequality and financialization: a brief sketch for interpreting the Greek economic crisis", in Frangakis M. (ed.) *Ten years into the global economic crisis*, Nicos Poulantzas Institute, transform! europe, EuroMemorandum Group.
- Nolan, B. and Marx, I. (2000). "Low pay and household poverty", in M. Gregory, W. M. Salverda W. and S. Bazen (eds), *Labour market inequalities: Problems and policies of low wage employment in international perspective*, Oxford: Oxford University Press.
- OECD. (2018). *A broken social elevator? How to promote social mobility*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264301085>.
- Ortiz, I. & Cummins, M. (2013). *The age of austerity: A review of public expenditures and*

- adjustment measures in 181 countries, Working Paper, New York/Geneva: Initiative for Policy Dialogue and the South Centre.
http://www.cadtm.org/IMG/pdf/Age_of_Austerity_Ortiz_and_Cummins.pdf
- Ortiz, I., Isabel Daniels, Louise and Engilbertsdóttir, Sólrún (2013). "Introduction", in I. Ortiz, L. Isabel Daniels, Louise and S. Engilbertsdóttir, Sólrún (eds.), *Child poverty and inequality. New perspectives*, (New York: UNICEF).
- Ortiz, I. Isabel and Cummins, M. Matthew (2013). *The age of austerity: A review of public expenditures and adjustment measures in 181 countries*, New York/Geneva: Initiative for Policy Dialogue and the South Centre.
- Papanastasiou, S. & Papatheodorou, Ch. (2019). Causal dynamics of poverty reproduction in EU countries, *International Journal of Social Welfare*, 28, 117-127.
<https://doi.org/10.1111/ijsw.12332>.
- Papanastasiou, S. (2017). The education effect on income across two generations in EU welfare states, *Social Cohesion and Development*, 12(2), 101-113.
- Papanastasiou, S. and Papatheodorou, C. (2010) "Intergenerational transmission of poverty in the EU: An empirical analysis". Paper presented at the 1st IIPPE International Conference in Political Economy "Beyond the Crisis", Rethymno, Crete.
http://www.iippe.org/wiki/images/f/f3/CONF_GREEKPOVERTY_Papanastasiou.pdf
- Papanastasiou, S. and Papatheodorou, C. (2017). Intergenerational occupational persistence across the worlds of welfare in the EU, *Social Policy*, vol. 8.
- Papanastasiou, S. and Papatheodorou, C. (in progress). "Liberalizing" social protection amid austerity in Greece", in K. Schubert, J. Kuhlmann and S. Blum (eds.), *Handbook of European Welfare Systems* (in progress).
- Papanastasiou, S. Papatheodorou, C. and Petmesidou, M. (2016). "Child poverty and intergenerational poverty transmission in the EU: What is the impact of social protection policies and institutions?", in M. Petmesidou, E. Delamónica, C. Papatheodorou and A. Henry-Leein (eds.), *Child Poverty, Youth (Un)Employment, and Social Inclusion*, CROP, ibidem, Columbia University Press.
- Papatheodorou, C. (eds), *Poverty and Social Deprivation in the Mediterranean : Trends, Policies & Welfare Prospects in the New Millennium*, London: Zed Books.
- Papatheodorou, C and Pavlopoulos, D. (2014). "Income inequality in the EU: How do member states contribute", *Journal of Social Economics*, 41 (6), pp. 450-466.
- Papatheodorou, C. (2000). "Decomposing inequality by populations subgroups in Greece: Results and policy implications", Distributional Analysis Research Programme, 49, Economic & Social Research Council (LSE-STICERD), London School of Economics Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines (LSE-STICERD), London School of Economics and Political Science, London: LSE.
- Papatheodorou, C. (2000). "Decomposing inequality by populations subgroups in Greece: Results and policy implications", Distributional Analysis Research Programme, 49, Economic & Social Research Council (LSE-STICERD), London School of Economics Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines (LSE-STICERD), London School of Economics and Political Science, London: LSE.

- Papatheodorou, C. (2005). "Child poverty and social protection in Greece: What the evidence shows", Paper presented to the WELLCHI Network Workshop, Children in multicultural societies, Athens: National Centre for Social Research (EKKE).
- Papatheodorou, C. (2005). "Child poverty and social protection in Greece: What the evidence shows", Paper presented to the WELLCHI Network Workshop, Children in multicultural societies, Athens: National Centre for Social Research (EKKE).
- Papatheodorou, C. (2009). "Inequalities and deficiencies in social protection: The welfare system of Greece", in Schubert, K., Hegelich, S. and Bazant, Ur. (eds), *The Handbook of European Welfare Systems*, London/Oxford: Routledge.
- Papatheodorou, C. (2014a). "Economic crisis, poverty and deprivation in Greece: The impact of neoliberal remedies", in S. Mavroudeas (ed.), *Greek capitalism in crisis: Marxist analyses*, London: Routledge.
- Papatheodorou, C. (2014). "Economic crisis, poverty and deprivation in Greece. The impact of neoliberal remedies". In S. Mavroudeas (ed), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.
- Papatheodorou, C. and Papanastasiou, S. (2017). *The State of the Children in Greece Report 2017. The Children of the Crisis*, Athens: Hellenic National Committee for UNICEF.
- Papatheodorou, C. and Pavlopoulos, D. (2003). "Accounting for inequality in the EU: Income disparities between and within member states and overall income inequality", CHER Working Paper 9, Luxembourg-Differdange: CEPS/INSTEAD.
- Papatheodorou, C. and Petmesidou, M. (2006). "Poverty profiles and trends. How do southern European countries compare with each other?", in M. Petmesidou, M. and C.
- Papatheodorou, C., (2017)., "Poverty and austerity in Greece of the crisis: Strengthening neoliberalism and dwindling the social protection system", Paper presented at the Workshop *Social Policy, Crisis, Social Deadlocks and Solutions*, Hellenic Social Policy Association, Panteion University, Athens 12-14 May.
- Papatheodorou, C., (2018)., "On the impact of austerity measures, poverty and social protection", Rethinking Greece interview, (Retrieved from: <http://www.greeknewsagenda.gr/index.php/interviews/rethinking-greece/6302-rethinking-greece-christos-papatheodorou>).
- Papatheodorou, Christos (2009). "Inequalities and deficiencies in social protection: The welfare system of Greece", in K. Schubert, S.Klaus Hegelich , Simon and U. Bazant , Ursula (eds.), *The handbook of European welfare systems*, (London: Routledge).
- Papatheodorou, Christos 2014 "Economic crisis, poverty and deprivation in Greece: The impact of neoliberal remedies" in Mavroudeas, Stavros (ed.) *Greek capitalism in crisis: Marxist analyses*, London: Routledge.
- Petmesidou, M. (1996b). Social protection in Southern Europe: Trends and prospects, *Journal of Area Studies*, 9, 95-125.
- Petmesidou, M., (1991), Statism, social policy and the middle classes in Greece, *Journal of European Social Policy*, Vol. 1, 31-48.
- Petmesidou, M., (1996a), Social protection in Greece: A brief glimpse of a welfare state, *Social Policy and Administration*, Vol. 30, 324-347.

- Petmesidou, M.aria (2006). "Tracking social protection: Origins, path peculiarity, impasses and prospects", in M. Petmesidou , Maria and E. Mossialos , Elias (eds.), *Social policy developments in Greece*, Farnham: Ashgate.
- Petmesidou, M.aria and Mossialos, E.lias (2006). "Introduction: Addressing social protection and policy in Greece", in M. Petmesidou , Maria and E. Mossialos , Elias (eds.), *Social policy developments in Greece*, Farnham: Ashgate.
- Piachaud, D. (1987). Problems in the definition and measurement of poverty, *Journal of Social Policy*, 16 (2), pp. 147-164.
- Piachaud, D. (1993). "The definition and measurement of poverty and inequality", in N. Barr , N. and D. Whynes , D. (eds), *Current Issues in the Economics of Welfare*, London: Macmillan.
- Ruggles, P. (1990). *Drawing the Line; Alternative Poverty Measures and their Implications for Public Policy*, Washington: The Urban Institute Press.
- Sen, A. (1997). *On Economic Inequality*, expanded edition, Oxford: Claredon Press.
- Shorrocks, A. F. (1980). "The class of additively decomposable inequality measures", *Econometrica*, 48, pp. 613-625.
- Shorrocks, A. F. (1984). "Inequality decomposition by population subgroups", *Econometrica*, 52, pp. 1369-1385.
- Stiglitz J. (2002). "Is there a post-Washington-consensus consensus?", in N. Serra and J. Stiglitz (eds.), *The Washington consensus reconsidered*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Torche, F. (2015). Intergenerational mobility and equality of opportunity, *European Journal of Sociology*, 56(3), 343-371. <https://doi.org/10.1017/S0003975615000181>.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*, Middlesex: Penguin.
- Townsend, P. (1993). *The International Analysis of Poverty*, London: Harvester Wheatsheaf.
- UNICEF (1989). *Convention on the Rights of the Child*, New York: United Nations.
- UNICEF (2006). *Children living in poverty: Overview of definitions, measurements and policy*, New York: UNICEF.
- UNICEF (2012). *Measuring child poverty: New league tables of child poverty in the world's rich countries*, Florence: Innocenti Research Centre.
- Ziomas, D., Capella, A. and Konstantinidou, D., (2017)., *The national roll-out of the 'Social Solidarity Income' scheme in Greece*, ESPN Flash Report 2017/68, Brussels: European Commission.
- Αναστασίου Σ., Σιασιάκος Κ., Τούντας Κ. & Φιλλιπίδης Κ. (2016). Αγορά εργασίας και απασχόληση κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση και Τεχνολογική Ανάπτυξη, Καινοτομία και Οικονομία, 1, 398-408.
- Βαϊτσός, Κ. και Μισσός, Β. (2018). *Πραγματική Οικονομία: Εμπειρίες Ανάπτυξης, Κρίσης και Φτωχοποίησης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.
- Δαφέρμος, Γ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2012). «Οικονομική κρίση και φτώχεια στην Ελλάδα και την ΕΕ: Οι επιδράσεις του μακροοικονομικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής

- προστασίας». Στο *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Δαφέρμος, Γ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2012). *Η συμβολή του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην οικονομική μεγέθυνση*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ
- ΕΛΣΤΑΤ (2011). *Οδηγίες προς τους Ερευνητές της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών*, Πειραιάς.
- Ιωαννίδης, Α, Παπαθεοδώρου, Χ. και Σουφτάς, Δ. (2012) *Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί. Διαστάσεις της φτώχειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, Επιστημονικές Εκθέσεις / 6, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ,
- Ματσαγγάνης, Μ. (επιμ.) (1999). *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μητράκος, Θ. (2005). «Εκτιμήσεις ανισότητας και φτώχειας: Στατιστικές τεχνικές και προβλήματα», Πρακτικά 18ου Πανελληνίου Συνεδρίου Στατιστικής, Ελληνικό Στατιστικό Ινστιτούτο.
- Μητράκος, Θ. (2008). «Παιδική φτώχεια: Πρόσφατες εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες», *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*, 30, σελ. 67-100.
- Μητράκος, Θ. και Τσακλόγλου, Π. (2003). «Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα: Δομή και διαχρονικές μεταβολές», στο Δ. Βενιέρης, Δ. και Χ. Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μισός, Β. (2018). *Άνιση κατανομή φορολογικής επιβάρυνσης φυσικών προσώπων στην Ελλάδα της κρίσης*, Κείμενα Πολιτικής, 16, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Μισός Β. (2019) Δίκτυ προστασίας: η πολιτική οικονομία της εισοδηματικής φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης, *Κοινωνική Πολιτική*, τεύχος 11, Σεπτέμβριος, 74-96.
- Παπαθεοδώρου, Χ. & Δαφέρμος, Γ. (2010). Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ. <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2014/08/report2.pdf>.
- Παπαθεοδώρου, Χ. (2004). «Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα στη μέτρηση της οικονομικής ανισότητας: Τι επίδραση έχουν οι εναλλακτικές παραδοχές και ερμηνείες;», στο Μ. Πετμεζίδου, Μ. και Χ. Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Παπαθεοδώρου, Χ. (2006). «Φτώχεια και κοινωνική προστασία στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση την αυγή του 21ου αιώνα: Συγκρίσεις και διαπιστώσεις», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η κοινωνική πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και προοπτικές», Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Παπαθεοδώρου, Χ. (2008). «Ο δημόσιος διάλογος για τη φτώχεια στην Ελλάδα και η νομιμοποίηση των κυρίαρχων εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών», στο Μ. Αγγελίδης, Δ.

- Μ., Σακκάς, Δ. και Δ. Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Ευθύνη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Γ. (2010α). *Δομή και τάσεις τις οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ*, Επιστημονικές εκθέσεις Έκθέσεις η/ 2, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Γ. (2010β). *Διαστάσεις της φτώχειας και της αποστέρησης των εργαζομένων στην Ελλάδα και την Αττική*, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Μισσός, Β. (2013). *Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ*, Επιστημονικές Εκθέσεις 9, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Μωυσίδου, Α. (2011). *Υγειονομική περίθαλψη και ανισότητα στην Ελλάδα: Η διανεμητική επίδραση του συστήματος υγείας*, Μελέτη 16, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Παπαναστασίου, Σ. (2010). *Διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρική ανάλυση*, Μελέτες/ 7, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Μελέτη 7, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Παπαναστασίου, Σ. (2016). «Οικογένεια προέλευσης και φτώχεια στις χώρες της Ε.Ε.: Ο ρόλος των συστημάτων κοινωνικής προστασίας», στο Θ. Καλλινικάκη και Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Διαδρομές Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα: ΜΟΤΙΒΟ/ΠΜΣ «Κοινωνική Πολιτική & Κοινωνική Εργασία».
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2004). «Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων: Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική», στο Μ. Πετμεζίδου, Μ. και Χ. Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ., Μ. (2005). «Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώς ευημερίας: Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΕ», στο Γ. Αργεΐτης, Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι Προκλήσεις στις Αρχές του 21ου Αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Παπαθεοδώρου, Χ., (2018), «Φτώχεια και λιτότητα στην Ελλάδα της κρίσης: Η ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και η συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας», στο Κ. Δημουλάς και Γ. Κουζής (επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική: Αδιέξοδα και λύσεις*, Αθήνα: Τόπος
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Danchev, S. και Μαρσέλλου, Α. (2008). *Οικονομική ανισότητα και φτώχεια στην Ελλάδα: Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις*, Επιστημονικές Εκθέσεις / 1, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Παπαδοπούλου, Ε. και Σακελλαρίδης, Γ. (2010). *Οικονομική μεγέθυνση, ανισότητα και φτώχεια: Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*, Μελέτη 2, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

- Παπαναστασίου, Σ. (2018). Διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα και τύποι κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη, Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: Gutenberg-Δαρδανός.
- Πετμεζίδου, Μ., (1991). *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Εξάντας.
- Πετμεζίδου, Μ., (2004). «Ο διάλογος για την παγκόσμια φτώχεια», στο: Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου, (επιμ), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Πετμεζίδου, Μ., Παπαναστασίου, Σ., Πεμπτεζόγλου Μ., Παπαθεοδώρου, Χ. και Πολυζωίδης, Π. (2015). *Υγεία και μακροχρόνια φροντίδα στην Ελλάδα*, Μελέτη 35, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Μελέτες, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.